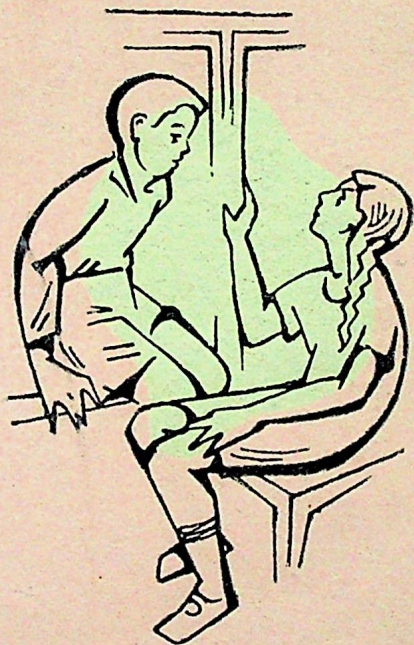
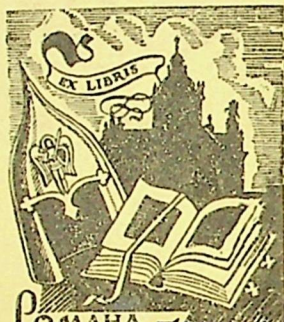

ГЯЛД ЛАШЕЖКО

ДИПНИ

РОМАНА ГЕНИКА
БЕРЕЗОВСЬКОГО

ГАЛИНА ЛАЩЕНКО

ДІТИ

*ПРИСВЯЧУЮ
МОЇЙ МАТЕРІ*

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ — 1943 — ЛЬВІВ

Обкладинка
Михайла Михалевича

KZ 40429 — 171 — 5030.

ДІТИ

Присвячую О. Олесеві і Його Дружині.

Вова і Ната — 6-літній брат і 10-літня сестричка. Вова, безбровий хлопчик з білявими кучериками, — це таємна заздрість Ната: всіх королівен вона уявляє собі завжди золотоволосими. А у Ната дві чорні косички, рівні, як палички. Руки у Вови завжди липкі, коліна подряпані, а щоки нагадують підрум'янені пампушки. Коли в кімнаті чути крик, сусіди знають — це мама має Вові замурзане личко. Ната худенька, рвучка і деспотична, але „талант”: любить співати тоненьким, пронизливим сопраном.

Вова і Ната — емігранти й трохи горді на цю назву. Їм приємно, що їх молодість зв'язана зі спогадом про романтичну втечу, що вони живуть за кордоном. Але обое вже хотіли б повернутись додому, де, як згадує мама, було „добре життя”: багато кімнат, гарні меблі й їжа. Останнє здається дітям надзвичайно важливим і турбує особливо Вову, якого Ната, жартуючи, зве „Жерою”, а мама боліє душею, що може давати своєму пестунчикові тільки найскромніший харч.

— „Вова в мене виростає на хлібі”, — скаржиться вона, глядячи пишне волоссячко свого хлопчика.

І справді, крім звичайної їжі, Вова весь день підживлюється хлібом і цукром. Може тому він такий гладенький, наче добре начинений. Ната не може вічно їсти хліба, її смак більш тонкий і, може, тому сама вона тоненька, як лозинка.

Вова і Ната живуть із батьками в умебльованій кімнаті, але не дуже терплять від тісноти. Вони легко звикли до нових умов життя і почувають себе не так уже погано. Звикли, що тато весь час пише, що мама завжди щось вишиває й господарює, і що у них пів дня горить примус. Звикли, що треба ощаджувати, бо вічно нема грошей, і що раз у два тижні буває прання, при чому мамі помагає Ната.

І як же Вова не любить цих днів! Його тоді весь час відганяють, і йому „нема життя”.

— Не лїзь під ноги, обпарю окроном! Відчепись, ато вуха повитягаю! Сиди тихо! Не перешкоджай! — тільки й чути весь день. І якби тільки мама, а то Ната вигукує куди більше. Подумаєш, яка пані!

В такі хвилини у Вови з'являється велике бажання Нату натовкти, але мама рішуче не дозволяє. Каже, що це не по-лицарськи, що соромно бити дівчаток. А сама Ната, як розпнівається, тягає Вову за вуха, і язик її викидає за кожним словом найобразливіші для Вови речі. Ну, де ж після цього справедливість?! Бач, тому, що вона дівчинка, Вова мусить все терпіти!

Деколи у них бувають гості. Довго сидять, п'ють чай і балакають, часто про речі, їм мало зрозумілі. Діти люблять тих із гостей, що поводяться з ними просто, не глядять Нату по рожевих щічках і не чіпляються до Вови з дурними питаннями: „Скільки буде три і чотири?” і „Хто був Наполеон?”

Коли гості засиджуються, мама укладає Вову спати. Але Нату не укладеш! Де там! Вона вважає себе надто великою, щоб лягати „з маленькими”. Але часто, слухаючи не завжди зрозумілу розмову, Ната починає соватись на стільці. Йй допікає питання: „Коли ж вони нарешті підуть?!”

Дим від цигарок, змішуючись з парою від гарячого чаю, затягає все білуватою смугою, і крізь цю імлу все блідніше малюються обриси облич, меблів і чайного посуду. Натині очиці затягаються вузькими паличками, а голівка все нижче й нижче хилиться на мамине плече. Ната дрімає.

Деколи вони ходять погратись до дітей сусідів, але там часто стає їм ніяково: перед причепуреними дітьми багатих батьків, що мають гарні забавки і книжки в дорогих оправах, вони почувають себе такими вбогими в своїх заношених черевиках і бідненькому одязі. І ці діти так мало бачили, з ними навіть нема про що балакати! І вони показують свої забавки з таким виглядом, наче Вова й Ната ніколи нічого подібного не мали. Але ж у Нати були ляльки, що вміли говорити „мама” й „тато”, а Вова мав цілий потяг: заведеш машинку, а він їде, як справжній. Вова вже тоді вирішив, що, як виросте, буде машиністом.

Але, коли вони граються з дітьми, що живуть внизу в сутеренах, де вікна заставлені фуксіями й завішені пер-

калевими завісками, і звідки завжди заносить виварюваною білизнаю, в цьому середовищі вони почувають себе збіднілими аристократами. Там щодня добре напалена піч і добре обідають, але зате Вовин тато читає такі грубі книжки й його відвідують такі важні пани. А Вовина мама має такі маленькі ручки, й сама ніжна, як лілея...

Крім тих хвилин, коли Вові й Наті хочеться бігати, а Вові ще спеціально битись, і він підшукує собі підхожих товаришів, діти найліпше граються вдвох. Вони мають різні гри — лото, карти, кілька книжок і обоє збирають марки. Деколи Ната малює на папері ляльки, розмальовує їх і витинає. А Вова, хоч і знає, що це діло не для хлопчиків — не від того, щоб тихенько з нею погратись. А коли втомляться, найкраще заняття Вови — залізи на вікно й слухати „Натині спогаді“. Але для цього треба, щоб нікого не було дома і щоб був присмерк — це обов'язкові умови старшої сестри. Тоді вона вигідно сідає на канаті і починає казати тоном бабусі, що навчає свого внука. Вова спочатку навіть не помічає цього трохи образливого тону, так цікавить його те, що вона скаже. Роззявивши рота, він жадібно хапає кожне слово й зосереджено морщить кругле чоло. Своїх спогадів з тої далекої доби у нього нема. Два роки, що вони на чужині, для Вови — ціла вічність. Але він любить слухати оповідань сестри — в них багато романтики, і все таке цікаве!

— Ти цього не пам'ятаєш, ти був ще малий, як уночі до нас прийшли робити трус... Почали стукати у двері, все стали перевертати: наші сукні, книжки... Мама й бабуся злякались, а вони лаються і роблять допит.

— Це що таке? — не розуміє Вова.

— Це, бачиш, починають випитувати, де що сховано, хто сховав, коли? І при цьому страхають, що, як не сказати правду, засадять у в'язницю, будуть мучити, вб'ють. Вовині очка стають великі-великі.

— А багато їх було?

— Багато. Чоловіка з дванадцять. А як знайшли діду-сєву фотографію, у військовому, підняли такий галас! Хоч їм казали, що ця людина померла вже давно. А один узяв і проткнув її ножиком.

— При вас?!

— Ну, так!

— Я б не дозволив! — вигукнув Вова, стиснувши кулачки.

— Але що б ти зробив? Їх було багато, і всі такі — з вусами, страшні, з рушницями... Ти тоді так злякався, що почав плакати!

Вова кривиться. Тепер би він тримав себе інакше. Ого-го! Тепер би він показав їм!

— А ти?

— Що я? Я встала з ліжка, дивлюсь у вікно, а їх ціла юрба. Ну, думаю, ось так навала!

— А ти, певно, теж плакала?

— Я?! Але ж я тоді була вже досить велика! — ображається Ната. — А от ти так нічого не пам'ятаєш!

— Ні, пам'ятаю!

— Що пам'ятаєш?

— Вояків, як стріляли, — ображається тепер уже Вова.

— Нічого ти не пам'ятаєш! — каже Ната.

— А я кажу, що пам'ятаю! Пам'ятаю, пам'ятаю!!!

— Не пам'ятаєш!

— Ні, пам'ятаю!

— Ну, тоді я тобі не буду нічого оповідати!

— І не треба! Будь ласка! Я сам пам'ятаю!

Вова демонстративно зіскакує з вікна й починає маршувати по кімнаті. Потім засвічує світло і, вхопивши кольорові олівці, малює. Для інших його малюнки — гієрогліфи, але для Вови в цих воружких постатях, паличках, кільцях — цілий світ його дитячої уяви, що її розворушили сестрині спогади.

Ната дивиться в вікно. Смішними круглими кульками видаються зверху підстрижені дерева. Поблискують хідники, політі дощиком, і по них гучно відбиваються людські кроки. Постаті хвилинами яскраво освітлені світлом ліхтарів та реклям і знову поринають у смугу темряви. По одинці, парами, юрбою спішають вони, переганяючи один одного. І в сутінках замряченого вечора темні фігури їхні видаються згори похмурими, непривітними тінями...

Ната дивиться вгору. Там, над дахами домів, блакитними світлячками тихо променіють зорі, і коли в них довго вдивляться — починають легенько тремтіти. Ось просто сяє велика, яскрава, а біля неї дві маленькі примостилися рядочком, мов чийсь очі. А місяць круглий, як куля, як Вовина голова. Тато каже, що як дивитись на місяць, можна побачити, як Каїн держить на вилах Авеля. А от Наті здається, що ясніш над усе видно лице, таке кирпате, безброве й ласкаве... Воно дивиться на Нату і всміхається лукаво.

наче знає всі її маленькі таємниці. Чиє воно і чому воно там на небі?

І думає Ната: ось небо, місяць, зорі, а далі! Ще далі! Що там за дива? От глянути б туди — хоч одним оком!

Тихо блимають зірки, усміхається круглий місяць, але не виявляють тайни.

Ната не знає тайни, і мама каже, що ніхто з живих людей цього знати не може. Але Ната почуває всією душею, що там, за цією золототканою габою світ — ще прекрасніший.

І пережиті страхіття минулого з трусами, обстрілами, п'яними вояками, всі ці сумні свідки її тривожних дитячих літ не можуть вбити в неї віру в казковий світ...

І це химерне небо з його вечірнім ритмом для неї зрозуміліше, ніж галасливе, вічно метушливе, дрібне життя міста.

Прага, 1934 р.

БО МОСКАЛІ — ЧУЖІ ЛЮДИ

До великої залі з кляс і коридорів збігалася молодь... Жовтий, блискуче натертий паркет був порисований підошвами і закаблуками і виглядав, як ковзанка. Веселі личка дітвори, вже трохи засмалені весняним сонцем, горіли завзяттям, насмішкуваті очі стрибали по кімнатах, як сонячні зайчата і от-от наче шукали, де б можна зробити якісь збитки... На балконі, що випинався в вулицю, діти пообвисали, як на ялинці прикраси. Чорняві й біляві голови понахилялися вниз і сліdkували, що там діється в жвавій вулиці: за проїжджаючим візником, за перехожими панями, за песиком, що якраз перебігав вулицю і так кумедно виглядав, як дивитись на нього згори, зі своїм закрученим угору хвостиком.

Дітвора перегукувалась... Деякі повилазили на вікна, хтось пускав сонячного зайчика. Дві дівчини позчіплялись навхрест за руки і крутились по кімнаті, і від швидкого руху балюнами розліталися їх спіднички.

Кляси в цей час були майже порожні, лише на деяких лавицях сидів хтонебудь з учнів, нахилившись над книжкою, і вчився, заткнувши вуха обома руками, щоб не чути галасу.

— Дінь-ділінь! — все рішучіше закликав дзвінок, і учні, старші поволі, з гідністю молодих мудреців, а маленькі, як зграя пташенят, збігались на його голос.

Заля все більше наповнювалась молоддю. Вчительки ввесь час намагались уставити в порядку кожна свою клясу, але не легко це зробити. Як веселі весняні струмочки, вони розпливались, рухались на всі боки і щохвилини порушували рівні ряди...

Раптом все затихло. Ввійшов директор. Всі вирівнялись, піднесли голови, і лише в задніх рядах ще стиха перешіптувались. Директор, привітавшись і перекинувшись кількома словами з іншими вчителями, почав казати, звертаючись до молоді..

— Ми скликали вас сьогодні, щоб відсвяткувати цей день,... день смерти Тараса Шевченка... — Далі він згадав про дитинство Шевченка, про його життя і назвав декілька його творів.

— А тепер пан учитель прочитає дещо з творів поета. Нона, учениця першої класи, що разом з іншими дивилась з дитячим зацікавленням на все, що діється навколо, відчула, що промова директора була досить стримана, наче казав він їй з примусу. Не так казав він їм про Пушкіна, Некрасова, Кольцова. Наче він увесь час пересиливав свою нехоть, щоб балакати про цього „поета” в смушевій шапці, портрет якого стояв тепер на столі. Але чому це так було. Нона ще добре не розуміла. Вона, взагалі, про це багато не думала.

Директор сів, а до столу підійшов учитель української мови. „Щирий”, як його прозвали учні. Українську мову, яку недавно примусово завели в усіх російських гімназіях на Україні, він викладав у кількох старших класах. Молоденький, білявий, він своїм скромним виглядом, звичкою часто червоніти і трохи соромливим поглядом скоріше нагадував учня, ніж учителя. Він несміливо подивився навколо, відчуваючи на собі погляди цілої залі, відкашлявся і почав читати, трохи зашвидко, помітно нервуючись:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами...

зaduнали по залі слова віршів, а з Шевченкового портрета, що стояв на столі, поважно, але ласкаво дивились з-під високого чола глибокі очі. В залі була тиша.

А молодий декламатор читав, тепер вже сміливіше, час від часу поглядаючи навколо. Він сам наче ставав поважніший і старший, вимовляючи врочисті слова поеми:

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полобила москалика,
Як знало серденько.

Нона часом переставала слухати, відірвавшись на хвилину від читання думками в інший бік. Вона взагалі не зовсім розуміла зміст цієї поеми про якусь Катерину, не розуміла, нащо читають цього поета, коли не вчать його в школі, як інших поетів: Пушкіна, Лермонтова, з най-

менших кляс... Цей поет був не такий, як інші. І писав він іншою мовою. Але Нона розуміла все, майже кожне слово цієї мови, тільки не зовсім розуміла зміст поеми. Вона чула ці слова там, на селі, як жила в маєтку у своєї бабусі. Там люди говорили цією мовою, і бабуня з ними так говорила, і няня так говорила і цією мовою оповідала Ноні казки. Але ж так не говорять у місті, а тільки на селі? Так кажуть тільки прості люди, а цей поет у смушевій шапці пише цією мовою вірші. Нона задивилась на портрет поета.

...Бо люди не знають:
Кого Бог кара на світі,
То й вони карають!

читав далі вчитель. Але Нона вже давно не слідкувала за змістом поеми. „Які в нього вуса великі, і які очі. Як він дивиться, зовсім, як живий. Але ні, ніхто з учителів, що сиділи біля столу, так не дивиться, отак наче все-все розуміє і читає кожну думку, хоч це дійсно живі люди. А шапка в нього, як у дядьків, і чоло таке високе. Тітка каже, що хто має високе чоло, той має багато розуму”.

— Вазьміте прочь безумную! — пролунали раптом москоські слова. Нона напружила увагу, хоч від стояння в неї давно вже боліли ноги.

Боже мій! Іване!
І ти мене покидаєш?!

а за хвилину далі:

Утік!.. Нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!..

Тепер Нона слухала знов уважно. Вчитель, хоч і як старався, читав не дуже добре, і Нона, від природи обдарована артистичним смаком, відчувала це. Але тепер її вражали вже самі слова поеми. Ще зсього не розуміла, але відчувала, що це щось дуже гарне. І образ бідної селянської дівчини Катерини, що її за щось образив москаль, наче живий вставав перед нею. Вона згадала, що бачила раз на селі у бабусі молоду, дуже гарну дівчину, що плакала й голосила. А бабуся щось їй казали й інші її потішали, але вона хапалась за груди і так плакала, і Ноні було їй жаль.

— Чому вона плаче? — спитала Нона у бабусі.

— Іди, іди, пограйся! — тільки відповіла та, і Нона тиенько вийшла, і ходила по садочку, і думала про дів-

чину. І от такою, мабуть, була Катерина, такою гарною і нещасною.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом,—
І сліду не стало.

— Она утопілась? — спитала її сусідка, Верочка, донька лікаря. Нона мовчки на неї подивилась.

— Утопілась? — майже голосно питала Верочка.

— Тіше, не мешай, — повернула голову з переднього ряду гімназистка Оля, — „утопілась”.

Верочка здвинула плечима.

І раптом,

Ішов кобзар до Києва,
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий...

Та Нона ж це знає напам'ять. Ну, так, це саме:

Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тимчасом старий кобзар
„Ісуса” співає.

Нона так зраділа! Вона ж це знає напам'ять! Це ж її вчив тато, як приїздив з фронту. Бо тато, відколи почалась війна, все на фронті, а вона мешкає у двох тіток, тітки Дори і тітки Полі, а влітку на селі у бабусі. У них Нон живеться не погано, але все ж вона так любить, як приїздить тато. І тепер він від'їхав, але казав, що на цей раз скоро повернеться. Бо мама в Нони померла давно, Нона її не пам'ятає. І ось тато навчить її цього віршика про „кобзаря” та ще „Садок вишневий коло хати”. Нона швиденько оглянулась, щоб сказати це подрузі:

— Ти знаєш це?! Ні, Зіна не знає цього! І Нона побачила таке байдуже обличчя. І навколо були такі байдужі обличчя інших дітей. А дехто з них перешептувався, підсміювався, поглядаючи на „Щирого”, і Ноні це чомусь заболіло. Чому вони не сміються з інших учителів, а все з „Щирого”? Запал її, охота поділитися своєю думкою з іншими пропали. Правда, з їх кляси тільки вона і Таня, і ще Валя жили на селі і знають селянську мову.

Нона подивилась туди, де сиділи вчителі. У цих обличчя були поважні, але як кам'яні. Вони нагадували маски. І серед наповненої залі звучали, як у пустелі, поетові слова:

Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

Після читання дітей відпустили додому. Нона складала до ранця книжки. Вона чула, як змовлялись біля неї учні її класу зробити черговий збіток „Широкому”.

— Будеш малчать? — питала її Тая.

— Да, — трохи налякано відповіла Нона. Вона не знала, що це буде, але не хотіла відстати від подруг. Жоржик написав великими літерами на листі паперу: „Щирий”, Катя дала шпильку, він усе це передав Колю і делегація рушила. В учительській кімнаті „Широго” вже не було. Нарешті побачили його в передпокої, як він одягав пальто. Жоржик відважно підступив до нього:

— Іван Іванович, вот ми хатім узнать, как сказать по-малороссійські „бумага”?

— По-українськи „бумага” буде „папір”, — спокійно і на цей раз не червоніючи, відповів учитель.

— А как сказать по-малороссійські „пашол, польор?” — вже відверто нахабним тоном сказав Жоржик. Тимчасом Коля за плечима вчителя начіплював йому на пальто плякат. „Щирий” не помічав цього. Тая негучно реготала, затуливши рота рукою. Катя кусала губи. Толя робив великі очі. Ноні це все здалося таким смішним, що вона несподівано засміялась. „Щирий” оглянувся і зупинив на ній свій погляд.

— Ти, здається, донька полковника Павленка? — спитав він її.

— Да, — відповіла вона тихо.

— Ну, то ти українка. То ти мусиш знати українську мову. — Нона мовчала.

— Ну, що ж ти мовчиш? Умієш говорити по-українському?

— Ти знаєш по-малорусекі? — спитала її Тая. Всі на неї дивились.

— Вот как, а ми і не зналі, — багатозначно пробурмотів Жоржик. Нона дуже почервоніла і захитала головою.

— Не вмієш? Як же ж це так? Мусиш навчитись, — сказав учитель поважно, — соромно не знати своєї мови. Ти ж українка та ще й дочка відомого діяча. Прийдеш до мене завтра до вчительської кімнати, чуєш? — і пішов. Діти перед ним розступились, але за хвилину Тая, Коля, Катя, Жоржик побігли на сходи дивитись, як виглядає плякат на спині „Широго”. Але Нона лишилась. Вона стояла на

одному місці. Їй було так соромно і так прикро. Всі діти з неї сміялися. Сльози заблискали їй в очах. Взяла книжки і старалася тихенько, непомічена ніким, вийти на вулицю. Чому він казав, щоб вона прийшла до вчительської кімнати? Що він хоче від неї? Нона не розуміла і боялась цього. Може він хоче її покарати? І весь наступний день вона від нього ховалась. Як побачить, що він іде, мерщій тікає. Так він, може, забуде про неї. Як скінчилось навчання, і вона складала до ранця книжки, несподівано до класня ввійшов „Щирий”. Нона почервоніла і дуже зніяковіла, а він підійшов просто до неї:

— Чом же ти не прийшла до вчительської? Ану, ходи зо мною!

Нона йшла за ним і від страху серденько стукало в неї, як сполохане пташеня. В учительській він сів, відкрив портфель і витяг звідти книжку. Це було скорочене видання „Кобзаря”. Відчинив її. На першій сторінці був портрет Шевченка. Нона відразу його пізнала і несміло з запитом на нього подивилась. Він помітив її перелякане личко. Така смішна і мила була ця дівчинка, в гімназійному форменному платтячку, з чорними, як терен, оченятами і спущеними вниз косичками. Він мимохіть усміхнувся і простягнув їй книжку.

— Оце візьми і вивчи напам'ять!

— Все? — прошепотіла Нона.

— Що зможеш. Це твоя книжка.

І перший раз так зблизька вона побачила його лице — в нижчих класах, де вчилась Нона, він не викладав — таке молоде і миле з ясними очима. Він ще говорив їй про Шевченка, про те, який це був великий поет і який великий патріот.

— Ну, а тепер можеш іти.

— Дякую, — сказала Нона і, втішена, пішла собі, задоволена, що її не покарано. Вона не помітила, що відповідала йому по-українськи. Книжку вона швиденько сховала, щоб її не побачив ніхто з учнів, але за школою не втерпіла і витягла її з ранця. Їшла й читала:

Світе тихий, краю м'ялий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Дома вона ще книжку перегорнула, а потім заклала її на полицю між інші шкільні підручники.

Пройшло кілька місяців, але Ноні здавалось, що це тяглося довго і що за цей час дуже вона виросла і по-

мудрічала. І не лише тому, що рисочка на дверях, яку накреслив тато, відмічаючи в день її народження її зріст, дуже знизилася, але й тому, що чула вона і бачила за цей час дуже багато різних речей. А втім, усі знайомі помітили, що Нона стала дуже поважна, дивилась на все таким уважливим поглядом і щось собі весь час думала. Якось вона чула з другої кімнати розмову. Говорили тітка і гостя, їх сусідка. Гостя казала:

— Серйозна дівчинка ваша Нона.

— О, Нона дуже серйозна і гарно вчиться, — відповіла тітка. А гостя знову:

— Занадто серйозна. В неї мало дитячого.

— Ні, чому? — вже образилась за Нону тітка, — є дитяче.

А Нона після цього задумалась ще більше. Тата вона вже давно не бачила, але часто згадувала їх останню зустріч.

— Швидко я тебе вже візьму до себе. Ти мені, покищо, гарно вчись, слухайся тіток. От заберу тебе, віддам до нашої школи.

— А є такі школи, тату?

— От тепер відкриємо. Школи, гімназії, університети... Все будемо мати на нашій землі. Тоді я за тебе візьмусь. А то вчать тебе тут усякої московщини.

Нона показала йому Шевченкового „Кобзаря”, що їй подарував „Щирий”.

— Це гарна книжка, — сказав тато. — Цю книжку бережи. Найкраща книжка, що ми маємо. Тут є наша Україна. Читай її частіш, і будеш гарною українкою.

— Я українка, тату?

— Так. І ніколи не забувай цього.

І тато казав їй про Україну, про їх визвольну боротьбу. Перший раз він казав їй це так докладно, і захоплена слухала вона батька з палаючими очима.

— А тіточки українки?

— Так, але не хочуть цього зрозуміти.

— А чому ти їх не навчиш?

— Пробував. Даремно. Так виховані. Пізно вже. Їх уже не зміниш.

Тато від'їхав, а Київ був тепер у руках денікінців. Знову скрізь чулась московська мова, і „Щирого” в гімназії давно вже не було. Ходили чутки, що він заарештований, дехто казав, що він відійшов з українськими частинами, але його дарунок, маленький „Кобзар”, все ще ле-

жав на її полиці. Вона тепер все частіше його розгортала і непомітно вивчила напам'ять декілька віршиків, але тихенько від тіток, що були великі російські патріотки і з відходом большевиків і українців знову порозвішували на стінах російських імператорів і генералів.

Якось повернувшись з гімназії, Нона побачила біля дому якийсь рух. Стояло авто, біля нього двоє старшин. Коли піднялась по сходах до їх мешкання, побачила, що двері навстіж відчинені. В кімнатах були якісь військові, все було поперекидуване, тітки налякані. Вони бігали зі служницею Мартою то туди, то сюди... Одна з них вхопила Нону, — „трус”, — почувла тільки одно слово дівчинка, — притягла її до себе, потім від нервовости, не витримуючи бути на місці, наказала сісти в куток. В кабінеті на килимі, біля перевернутого кошика з листами сидів старшина і перегрібав папери. Другий викидав усе з куфра. На Нону вони тільки глянули. Вона проковзнулася до їдальні і там побачила двох людей, що цілими пакунками зв'язували книжки.

— Голубчику, це ж пам'ятка ще від діда... Сам усе збирав, книжку до книжки! — благала їх тітка Дора.

— Мадам, такої літератури ми саме й потребуємо, — безцеремонно прохрипів він. Вона тільки заломила руки і вся аж захиталась, сама висока, суха, як вежа. Жовте, підстаркувате лице її з піднесеними вгору очима нагадувало трагічну маску з якоїсь мелодрами.

— Ох, Боже мій! Поля, Поля! — кликала вона сестру, — що тут робиться! Йди сюди! Ох, Боже мій, лихо ж яке! До чого ми дожили! Поля! Скажи ти їм!

Поля, така сама жовта і висока, тільки трохи молодша, з'явилась у дверях.

— Мадам, — сказав один зі старшин, — викладайте на стіл золото, срібло й дорогоцінності.

— Що-о? — зойкнула тітка Дора. Але тітка Поля мала міцніші нерви. Кількома кроками вона підступила до нього: — Нема в нас золота, срібла і дорогоцінностей, — сказала вона твердо.

— Мадам, ми все одно все проглянемо. Ми маємо наказ...

— Що?! Наказ? Наказ грабувати?! То ви ось які! Грабіжкою займаєтесь!..

— Поля, тихше, тихше, що ти, опам'ятайся, ви не слухайте... це вона так... це від переляку, — молила старша сестра. Але тітка Поля не була ляклива.

— ...Жила тут за большевиків, жила за українців, але такого безчинства не зазнала! Серед білого дня грабують! І в кого ж! І то хто ж — свої! Я дочка русского полковника, мій батько в бою загинув, кров проливав...

— Мадам, це нас не торкається!

— Як не торкається! Мій батько за Росію кров проливав, а я, його дочка, терплю такі уніження. Я скажись підуть...

Але вони її вже не слухали.

— Маємо наказ зробити у вас трус. Ви маєте зв'язки з українцями, — сказав один з них, солідніший на вигляд. Натякали, очевидно, на Нониного тата.

Тимчасом у своїй кімнаті Нона застала ще одного старшину.

— А-а, дівочка, — сказав він, побачивши її і продовжував перебирати в шухляді. Раптом оглянувся, підійшов до дверей, причинив їх, сів на стілець і покликав її підійти ближче.

— Як звать тебе, дівочка? — спитав він дуже ласкаво.

— Нона.

— Нона. Яке дивне ім'я. Це Ніна?

— Нона. Антоніна.

— Ах, так, Антоніна, Ніна. Хороше ім'я. Хорошая дівочка.

Він дивився їй просто в очі своїм нахабним поглядом. Обличчя його молоде, тупе, гладко виголене, мало той самий нахабний і водночас хитрий вираз.

— А скільки тобі років, Ніночко?

— Десять.

— Десять. Гарна, гарна дівчинка. — Він гладив її по голові. — А ти тут живеш з тітками? А де ж мама, тато?

— Мама моя померла, а тато... — швидко почала Нона і раптом зупинилась.

— А тато де? — питав він тим самим улесливим тоном.

Нона мовчала.

— Ну? Що ж ти мовчиш? Така мила дівчинка і не хоче говорити.

— Нема тата, — прошепотіла Нона.

— Нема? — зазирнув він їй близько в очі. — А де він? — знизив він голос.

Нона мовчала.

— Ну, дівчинко, кажи мені!..

Мовчала.

— То ти така капризниця? А я й не знав цього. То ось ти яка! А я тобі хотів щось дати. От, думаю, мила дівочка. Хочеш, дам тобі цукерків? Але мушиш бути слухняною. А то як же ж так! Така хороша дівочка, і тата немає.

Нона мовчала.

— Ну-ну, дівочка, кажи мені..., — сказав він вже трохи нетерпляче. Перечекав хвилину.

— Ну, кажи ж, нарешті!

Мовчанка.

Раптом він побачив на полиці, де були Нонині шкільні підручники, Шевченкового „Кобзаря”. Взяв його.

— Це що? — спитав він. — Батька Тараса, мужицького поета читаєте? — і почав помалу, голосно, з московським наголосом читати:

Пагулялі гайдамакі,
Добре пагулялі...

Він зареготав і відкинув книжку на підлогу. Нона спалахнула і миттю її підняла.

— Ось-як?! — сказав він, з цікавістю приглядаючись до неї. — Так ти теж з тих бунтівників! Ось вони що! То ти теж щирая. Я бачу, дівочка, що з тобою треба по іншому.

На неї дивились чужі, ворожі, насмішкуваті очі. Погляди їх стрінулись. І раптом Нона відчула до цього гладкого лиця з нахабними холодними очима таку ненависть, якої до цього часу ще не зазнало її дитяче серце, — ненависть до чужинця, до ворога. Відчувала страшне хвилювання. Міцно стисла в руках малого „Кобзаря”. Він хотів забрати в неї книжку, зробив рух, але Нона миттю відскочила до вікна, і так стала там, віддихуючи, уся червона і збентежена.

До кімнати заглянула тітка Поля. Сплеснула руками і підняла лемент. На крик її прибіг штабскапітан.

— В чом дело? Што за крік?

— Ах, Боже мій! Що тут діється! Жах який! Та хто це бачив?! Та ж він її хотів бити! Дитину, маленьку, невинну... — верещала вона далі. Той подивився, махнув рукою:

— Брось! — Обидва відійшли. Тітка, як шуліка, вилетіла за ними. В кімнаті затихло.

Нона притулилась до вікна. Нерви її не витримали і вона заплакала. Але чим довше вона плакала, тим ясніше ставало їй на душі. Це були сльози радісні, сльози звільнення і великого зворушення. Вона перший раз відчула глибоко і повно, як ще ніколи досі, великий зв'язок між собою і своєю батьківщиною.

Париж, 1939 р.

„ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ”

Моему братові Олегові присвячую.

Вовина голова працювала дуже багато. Кожний бо день приносив таку силу цікавих вражінь і стільки викликав нових запитань. Відповіді на них шукав Вова у мами, тата, сестри... Але тато тепер так рідко бував дома, а як і приходив, то такий завжди заклопотаний, що на Вову звертав уваги мало. Мама давала пояснення в тоні спокійному, казала про речі звичайні, і розуміти її було легко. Зате сестра Ляля цілком плутала Вовин світогляд. То оповідала про свою подорож на пароплаві з Євою Сен-Клер, бо саме тоді читала Бічер-Стоу. І як там познайомилася з Томом, добрим, чорним Томом, і як гостювала на замку, де у свого діда живе малий лорд Фаунтлерой.

Вова слухав і тільки один раз відважився запитати:

— А де я тоді був?

— Ти... — Ляля подумала: — Тебе ще тоді не було на світі.

І Вова вірив. І як його було не вірити! Ляля вже велика, має дев'ять років, а Вова тільки п'ять. Ляля ходить до школи і читає гарні книжки, а часом її відвідують подружки, все такі самі дівчатка з кісками, що весь час цокотять і дражнять Вову „кавунчиком”. А один раз, як гралися в садку, закликали Вову:

— Дивись, що там таке? — Високо в небі він побачив чорну точку: — „Ворона”. — „Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!” — зареготалися дівчата. — „Він каже — ворона! Ха-ха-ха! Та це ж літак!” — Вова витріщив очі. — „Літак. Машина така, щоб люди літали. Розумієш?” — І знову почали реготати... Ясно, що Вова їм не повірив.

А як мороз прикрасив вікна білими, блискучими зірками і якимись дивними островами, Ляля оповідала Вові, що кожна сніжинка вліті стає квіткою. Це було так гарно, але як воно так робиться, Вова все таки не розумів. Чи

оповідала, як уночі починають рухатися картини, виходять із рам і збираються в залі, де до ранку тягнеться великий баль. І часто крізь сон Вова чув із залі якийсь підозрілий шум... Чи не танцюють там „козачка” оті чубаті запорожці, що висять у тата в кабінеті? А на пані з шалею Вова з острахом дивився і вдень. Уявляв собі, як уночі вона блукає по кімнатах, а потім сідає за рояль і грає, поблискуючи очима, з дивним усміхом на устах.

Ляля казала Вові, що й меблі між собою розмовляють, але тільки тоді, як усі поспнуть і їх ніхто не може чути. Шафа говорить старечим, надтріснутим голосом і часто кашляє, стіл рипить, як двірник Яхим, коли по сходах носить їм вугілля, а ліжка пищать тоненькими жіночими голосами, особливо Вовине мале ліжечко: воно нявчить, як котеня. Зате стілець, якому Вова викривив ніжку, нагадує одноногого вояка, що кожної неділі відвідує їх кухарку. Іде і стукає, іде і стукає дерев'яною ногою, а говорить тихо і приглушено.

Ця зима видалася незвичайна. В місті було неспокійно — виростали й ширились чутки... В домі у них помічалось безладдя: забували вчас обідати, вчас сходитися на вечерю; куховарка, вертаючись із базару, голосно на ціле помешкання оповідала новини, які тількищо почула від людей: „Ой, пані, скільки їх там було, ой, лишенько!...” Мама розводила руками над страшною дорожнечею, а Ляля зовсім перестала вчитися: прийде зі школи і грається, і ніхто їй нічого не казав тепер.

А потім почали стріляти, спочатку здалека, далі — ближче... Прибігали налякані сусіди, мама заклопотана ходила по кімнатах, з батьком тихенько про щось радилася... А потім вони переховувались у знайомих у „підвалі”, де зібралось теж багато інших людей. А десь над головами наче грім гримів — гуркотіло страшенно, і від того дрижали вікна і христились жінки... Мама тулила в коліна Вовину голову, а там угорі розривалися нові вибухи, щораз сильніше... страшніше... трусилася ціла будівля. Вова заплакав, а мама його заспокоювала, щось казала... Біля її ніг, схилена на коліна тремтіла маленька Лялина постать, блищала налякано пара чорних оченят. Хтось відчинив двері... якісь люди... приходили... всі таємно перешіптувались...

А далі у них вже дома: електрики не було — її заступали свічки, і ввечері по кутках збігалися, купчилися тіні, наче прислухувалися до розмов... А час від часу долітали

далекі стріли... По місті почали повзти чутки, одна затем- няла другу, а на деревах з'явилися бруньки — символи нового життя. Потекли струмочки, поблискуючи на сонці... Весняний вітер усе далі відганяв темні хмарки...

Тепер до них приходило багато людей, і ввечері залю обгортали хмари цигаркового диму. Піднесено звучали го- лоси, перемішувались, наче наростали один на одному. А часом хтонебудь ударяв на роялі кілька акордів і не- сподівано вривав.

Ляля знову почала відвідувати школу. Вона давно вже не оповідала Вові про сніжинок, мавок і малу Єву. Уявляла собі, що війна буде довго-довго, Ляля виросте і врятує Україну, як колись у Франції Жанна д'Арк. Буде скакати на коні просто на ворогів, а за нею військо, козаки з чу- принами і списками в руках. Тепер їй було нудно без вибу- хів гармат, що так її хвилювали, тільки все ще боялася входити одна у темну кімнату.

Якось, почувши, що мають вибирати гетьмана, сказала про це Вові.

— А кого виберуть?

— Кого?... — Ляля на хвилину задумалась, потім хитро всміхнулась. І вже поважно до Вови: — Тебе.

Вова подивився з сумнівом...

— Та тебе ж! Я сама чула, як казали! Тільки не кажи цього нікому, бо покищо це таємниця. Потім тобі це самі скажуть... А що ти малий, так це нічого. Швидко виро- стеш! — переконувала Ляля.

Вова замислився.

Як, чому, хто його буде вибирати, ще добре не розумів, але Ляля казала так певно й переконано, що так, очевидно, мусить бути.

Думка йому подобалась.

Вова знав, що він українець, що Україна була під чу- жим ярмом і мусить бути вільна. Чув про козаків, і як вони з турками воювали, з поляками і москалями, чув про Січ і про гетьманщину. Уявляв себе з шаблюкою, з бу- лавою і важний, піднявши голову, ходив по кімнаті. Об- мірковував свою майбутню діяльність. Думав про війну, аж двічі переїхався на дерев'яному конику, а ввечері без плачу з'їв тарілку каші.

На другий день увесь час прався у війну. Вояками були гудзики, генералами гудзики більші, а найбільший гудзик — гетьман. Чорні гудзики були ворожа армія.

— Ш-та-та-та! — чвакав скоростріл. — Ба-ах! — гармата.

Гра захопила Вову надзвичайно, хоч від цього терпіла мама, бо Вова почав тихенько поратися у неї в комоді — шукав гудзиків, нових вояків для своїх армій. А втім, ще більше він задивлявся на батьків уніформ, що мав гудзики великі і блискучі, і якимось, захопивши ножиці, їх усі до однісінького повідрізував. От було потім галасу, от було крику! Військо його розбили, гудзики повідбирали, а сам він заховався у темний куток між шафою і комодою і сидів там, аж поки затихло все.

А як ходили на прогулянку — Вова, мама і Ляля, він все дивився, як маршують вояки, чи як вершники на конях їдуть. А прийде додому, й починає: „кроком-кроком-кроком...” Чи надме щоби, наморщить чоло і ходить по кімнаті — думає, та ще й руки закладе за спину — зовсім, як тато.

Як буде гетьманувати, уявляв собі трохи неясно. Що буде носити шаблюку, козацький одяг, буде мати доброго коня і навколо багато вояків... Що будуть кричати йому „Слава!”, як чув колись на Софіївській площі, і що прийде багато-багато людей і буде маяти багато прапорів... Що він поведе війну і повиганяє усіх ворогів України, аж геть-геть далеко... А сам буде жити у Києві і наказувати. І всі його будуть слухати. Отут Вова трохи задумувався... як він буде з мамою і татом? І хто тоді буде головним: він над мамою, чи мама над ним? Мама б іще нічого, але от із Лялею він порухується. Побачить вона, як над ним верховодити. Накаже посадити її в темну кімнату і геть... дивись мені!

Каші він тоді їсти не буде і молока не питиме, а все шоколяду, чай і все те, що їдять дорослі.

Був час обіду, але тато все не приходив. Чекали його, діти хотіли вже їсти, і, нарешті, сіли обідати без тата.

Розмова починалась і зараз же вривалась, наче всі ждали чогось незвичайного, навіть діти. Тільки Ляля легенько пхнула Вову ліктем, але мама це помітила й погрозила їй. І знову тихо. Тільки й чути, як дзвенять ложки, тарілки й ножі. Прудкий дзвінок відразу всіх оживив. Мама швидко пішла назустріч батькові, — що це був він, пізнали по дзвінку, — і звідти почувалась жвава розмова.

— Справді? І це вже певно? — питав голос мами.

— Цілком певно, вже вибраний!.. — казав тато, і ще щось казав, але не було чути. Ввійшов до їдальні, мама за ним.

— От що, — сказав він, звертаючись до дітей, — гетьмана маємо!

— Як? А хто це? Таточку, хто? Скажи!! — питала Ляля і аж підскакувала на стільці від нетерплячки. Вова раптом почервонів.

— Павло Скоропадський...

— Як? А хто його вибирав? — питала Ляля. — Розкажи!

Поки тато пояснював, Вова непомітно зліз із стільця і тихенько вийшов з кімнати.

Зупинився в залі. З-за білих фіранок зазирає синявий день. На стінах темніли картини, хмуро поблискував рояль. Безрадно розвів рученятами й зупинив свій погляд на конику, що лежав перевернутий на підлозі. Перед обідом бігав тут і грався. Зморщив кругле чоло...

— Вова, ти плачеш? — голос Лялі, що за ним прибігла. Дивилася на нього здивовано: — Що тобі? — Вовині очі були повні сліз. Подивився на неї, потрусив головою. Хотів щось сказати... Але раптом його губи скривилися, сльози швидко одна по одній закапали по щоках... Вова гірко заплакав.

Прага, 1935 р.

НА ЯЛИНЦІ

Мама старанно запинала Вові сине вбраннячко, його найліпший святковий одяг, чесала намочене вперте волоссячко, примусила його ліпше зав'язати шнурки на черевичках, стареньких, багато разів латаних черевичках, всунула до кишені чисту носову хустку, ще раз критично його оглянула і тільки тоді сказала:

— Тепер підемо.

Ляля, старша Вовина сестричка, що хора лежала на ліжку, заздрісно слідкувала за кожним маминим рухом. В неї вже другий день бөлів шлунок і була трохи підвищена температура.

— Мамусю, — закликала тихо, але виразно.

— Ну, що тобі?

— Мамусю, я теж піду...

— Ні, ні, ні, і не думай мені про це. Одужаєш, тоді й встанеш. А поки маєш температуру, лежи й не рипайся.

— Мамусю... мамусенько, пусти мене! Мені так хочеться! Мені вже добре!

Але мама була невблаганна.

— Доки ти хора, я тебе нікуди не пущу. Преси — не проси, це не pomoже. Одужаєш, тоді підеш! — Нарешті, побачивши засмучене личко дівчинки, підійшла до неї, сіла на ліжку і притягла її до себе. Ляля всім тілом до неї притулилась і тихенько заплакала.

— Але ж, Лялю! І тобі не сором! Така велика дівчина і плаче через таку дурницю! От, як будеш здорова, тоді ми підемо в гості...

— Коли це буде! — палко крикнула Ляля і глянула на маму таким нещасним, таким дуже нещасним поглядом, що мама, стараючись сховати усміх, тісніше притягла її до себе і міцно поцілувала.

— Ось на другий рік, як прийде Різдво, Лялю, — казала, гладячи її волоссячко, — як ми гарно його відсвят-

куємо!.. Купимо ялинку, таку малесеньку, і всі разом будемо її прикрашати...

— А тато буде тоді з нами?

— І тато тоді буде з нами. Певно, що буде!

— А коли ми туди поїдемо?.. до тата?

— Швидко поїдемо, Лялю, от тато тільки трошки ліпше там улаштується, пришле нам на дорогу грошей...

— А я вже буду здорова?

— Певно, що будеш! Ось тому я і тримаю тебе в ліжку, щоб ти мені тепер не хворіла.

Ляля вже зовсім заспокоїлася і, охопивши рученятами мамину шию, стала її цілувати.

— Мамусік, золотий, я хочу скоріше їхати!

— І я, і я тез хочу! — підбіг 6-тилітній Вова. — Я тез хочу! — Він взагалі не міг знести, щоб мама надто довго пестила саму Лялю, і з другого боку поклав свою кучеряву голівку мамі на коліна. Вона так само ніжно притулила і його.

— А тепер я тебе відведу.

І за кілька хвилин обоє, мама і Вова, спустились по сходах і зупинились перед дверима першого поверху того самого будинку. Двері були великі і широкі з блискучою бляхою і виглядали дуже по-панськи, не так, як у них на 4-му поверсі. А згодом мама поверталась до себе нагору вже сама, лишивши трохи наляканого Вову в передпокої чужого помешкання. Висока, немолода пані в окулярах привітно до нього всміхнулась і кудись його повела.

— Звідки це ви? — запитала сусідка, зустрівши маму на сходах.

— Та от сина мого відвела в гості. Улаштували там ялинку і моїх закликали, — весело відповіла мама. — Хай пограється.

А Вову привели і поставили серед великої яскраво освітленої кімнати, по середині якої, вся прикрашена золотими і срібними нитками, блискучими цяцками, вся залита вогнями свічок стояла висока, аж до стелі, ялинка. Навколо були діти, дівчатка і хлопчики, в гарних празничних одягах, але Вова все дивився захопленим поглядом на ялинку. Чого на ній тільки не було! І зірки, і золоті рибки, і якісь дивовижні птахи з довгими хвостами, і в блискучих папірцях цукерки, і золоті горіхи, і маленькі янголятка, а під деревом сидів дід Мороз з довгою білою бородою і великою шапкою на голові. Вовині очі розбігалися... Раптом хтось схопив його за руку:

— Ходім гратись! — Це був 7-літній син господарів-галичан, Андрійко.

Висока пані, що привела сюди Вову, скликала дітей розпочати гру, але, крім Андрійка і Славки, дітей господарів, всі маленькі гості тільки несміло роздивлялися і трохи розгублено дивились навколо. Потім їх позчіплювали за руки, і всі почали ходити навколо ялинки. Пані співала і старалась зтягти до співу і дітей:

...Заїньку, за голівоньку,
А нікуди заїньку
ані вискочити,
а нікуди заїньку
ані виглянути.

Вова співати не вмів, а тільки ходив разом з іншими, лякаючись, щоб не впасти на ковзкій підлозі, що блищала, як дзеркало.

а нікуди заїньку
ані виглянути.

Пані потім казала їм ходити в інший бік і співати почала щось інше:

Добрий вечір, щедрий вечір,
добрим людям на здоров'я,
А я знаю, що пан дома,
сидить собі кінець стола...

Раптом на ялинці загорілась вата. Кинулись гасити, почалась метушня, крик... І коли вдалося все щасливо погасити, настрої дівчорі зовсім змінився. Тепер вони вже бігали і бавились, дзвінко сміялись... Славка показувала своїм маленьким товаришкам нову ляльку, що була подібна до самої Славки: мала такі самі круглі щічки, ясні кучері і біленьке платтячко.

Ромцьо зайнявся підпалюванням прискавок, що зірками розлігались на всі боки. Висока пані — Андрійко і Славка називали її „тіточкою” — загасила світло, і тоді зірки стали ще яскравіші, а освітлена ялинка ще більше таємнича. Потім грали в льото, в фанти. Якійсь дівчині випав фант деклямувати. Вона вийшла на середину кімнати, рівенько склала руки і почала тонким голосочком віршик Глібова „Жаба й віл”:

Раз жаба вилізла на берег подивиться
Та й трошечки на сонечку погріється.
Побачила Вола.

Двері відчинились, і декілька дорослих стали там, слухаючи деклямації. Коли юна артистка помітила їх присутність, то раптом зупинилась... забула далі:

От будуть жаби дивуватися...
жаби дивуватися...

Почервоніла і, повна збентеження, швидко вибігла з кімнати. Висока пані, докірливо похитавши головою, пішла за нею; туди теж побігли Ганнуся, Стефа... І за декілька хвилин привели назад засоромлену втікачку. Червоніючи і дуже поспішаючи, так що ледве-ледве переводила дух, вона прочитала віршик до кінця. Всі заплескали...

Тимчасом увагу Вови притягав великий кінь, і йому страх як хотілось на нього сісти, але він не смів, а лише обережно, з лошаною торкався його гриви, шиї, збруї... Ось кінь, це так кінь! Ось такого він хотів би мати! Підбіг Андрійко і з розбігу жваво скочив коневі на спину: — „Но, конику, но!” — І зашарпав його за віжки — „Тпр-р-рр!”

Закликали на вечерю. Висока пані посадила Вову, як найменшого, біля себе. І коли дітей добре нагодували і почали роздавати солодощі, Вова чемно попрохав дати йому ніж, а потім, стараючись з усіх сил, розрізав на дві половинки пиріг, кусень торта, однаково розділив цукерки... І коли його спитали, навіщо він це робить, Вова підвів карі оченята і сказав їм, що віднесе це Лялі, бо ж Ляля хвора і так плакала, так дуже хотіла сюди прийти. Він так старався все розрізати рівненько, так крехтав, так напружувався... Усміхи промайнули на обличчях гостей... Висока пані з доброю усмішкою до нього нахилилась і сказала, що сама це загорне у пакунок. Вона наклала туди ще інших солодощів і перев'язала все золотим шнурочком. — „Віднесеш це Лялі”, — сказала вона і поцілувала Вову в чоло. Потім діти знову пішли до кімнати, де була ялинка, але вже не бігали, а посідали на канапі і стільцях, а висока пані почала оповідати їм казку про „Жар-птицю”. Вова знав цю казку давно, але слухав з зацікавленням, а один раз навіть поправив її, додавши щось таке про вовка, що вона забула сказати.

— А їх могли з'їсти вовки, як вони йшли лісом, — сказав малий Левцьо.

— А там вовків не було!

— Як не було! — обурився Андрійко, — в лісі завше є вовки.

— А ти бачив вовка?

Андрійко на хвилину задумався. — Бачив, — сказав переконано.

— У-уу, як це страшно! Вовки! — заверещала Ганнуся, притуливши рученята до лица.

Вова дивився на Андрійка з пошаною. Як же, вовка бачив!

— А де ти бачив, де? — хвилювався Ромцьо. На хвилину стало тихо.

— В лісі бачив, — урочисто відповів Андрійко.

— Де, коли? Розкажи нам! — прохали його дівчата. Андрійко, помітивши, що звернув на себе загальну увагу, не хотів так легко видавати свою таємницю.

— А я знаю, де ти бачив, знаю, знаю! — закричав Ромцьо.

— А де, де — питали дівчатка. Ганнуся, що ніяк довго не могла всидіти на місці, підскочила до Ромця. — Скажи мені! — Він нахилився до її вуха.

— Ах, так! — і за цим весело розсміялася. Вона заскакала по кімнаті на одній нозі перед самим Андрійковим носом.

— Знаю, знаю, де бачив вовка! — Андрійко насторожився... І тільки пролунало: — В зоо бачив! — вже летів на Ромця. Вони зчепились. І пішов такий гармидер, що дівчатка порозбігалися і почали верещати. Як два молоді півники, завзято і люто налітали один на одного Андрійко і Ромцьо, переверталися, котилися по підлозі, один одного хапали за чуби.

— Діти, діти, що ви робите! Сьогодні ж Різдво! Це ж гріх! — кинулася їх розводити висока пані, але деякий час і вона була безрадна. Ледве-ледве їх втихомирила. Але вони ще довго блискали очима один на одного.

— Завтра скінчимо! — проходячи біля Андрійка, буркнув йому Ромцьо. Той мовчки прийняв виклик на герць.

Тимчасом висока пані казала невдоволено:

— Чи ж так поведуться чемні хлопчики? Що подумують про тебе твої гості? На що ти подібний! Подивись на себе! — і поправляла Андрійкові комір і вбраннячко.

Вова був дуже вдоволений. Ялинка була така гарна, навколо було багато дітей, і він серед них, такий радісний, веселий хлопчик. Він бігав і стрибав ще більше від інших дітей, аж поковзнувся і впав. Діти позбігалися до нього. Маленька дівчинка, Сяся, нахилилась і потягла Вову за розв'язаний шнурок від черевика. І голосно сказала:

— А в тебе дірка на черевичку!

Всі подивились на Вовині старенькі потріскані черевички. На одному з них була величенька дірка з лівого боку, а другий був дуже залатаний і кривенький. Вова подивився на свої черевички, а потім на їх гарно вбуті ніжки, і раптом почервонів. Висока пані почала казати їм про щось інше, і вони знову бігали і бавились, але Вова вже не сміявся, і личко його стало поважне і навіть сумне. Перший раз він помітив, що він не такий, як усі інші діти. Вже не дивився на забавки, на діда Мороза, на коника, але бачив самі черевички. Навколо його бігали діти, і всі вони мали такі гарненькі білі, жовті, бронзові черевички, такі святкові, такі нові...

За дітьми почали приходити батьки. Прийшла й за Вовою мама і відвела його додому.

Ляля цікаво розпитувала його, як було на ялинці. Чи було там багаті дітей, чи велика була ялинка і в що вони бавились? Але Вова був якийсь наче не свій. Коли мама уклала його спати, вона навіть спробувала його голівку, чи не гаряча вона в нього часом, але голівка була не гаряча.

— Бідненький, ти стомлений, спи, синочку, — усміхнулась ніжно, погладила його м'яке волоссячко і перехристила на ніч.

Через кілька день тато отримав листа від дружини. Туди були вложені також два маленькі листки від Лялі і Вови. Вова писав друкованими літерами: — „Дорогий татусю. Я був на ялинці, а Ляля не була. Ялинка була гарна. Як ти себе відчуваєш? Ми себе відчуваємо добре. Як ми хочемо поїхати до тебе. Дорогий татусю. Кланяюсь тобі — Вова. Середя”. Потім було дописане: „Чи там дорого коштує одіж, черевички і взагалі всяке взуття?”.

Вел. Бичків, 1936 р.

ДИКТАТОРКА

Орисі ще не хотілося вставати. За вікнами надворі було непривітно й зимно. Так хотілося ще полежати під теплою ковдрою, трошки помріяти в теплі про щось гарне, приемне... На хвилину піддалася спокусі і прихилилася головою до подушки, але зразу ж зірвалась, соромлячись власної слабости. Примусила себе скинути ковдру і швидко почала одягатись, легенько трусячись усім тілом. Вираз її обличчя став відразу зосереджений і суворий, бо праці в неї було доволі.

Все їх маленьке господарство було тепер на її руках та ще турботи за тата, страх за маму, за Юрка. А втім тато, майже не сперечаючись, з того часу, як маму перевезли до шпиталю, віддав до рук 13-літньої Орисі правління над усім домом.

Це сталося якось само собою, наче так і мусіло бути. Та безпорадно почували себе він і 9-тилітній Юрко з тієї хвилини, як мама захворіла. Все в домі наче зупинилось. Юрко ходив брудний, їсти не було чого, відразу розвелосся сміття, і сам тато не знав, за що йому раніш узятись. Орися ходила з заплаканими очима, батька й брата не помічала зовсім. Але за кілька день, довідавшись, що мамі вже покращало, раптом заметушилась. Забігали по кімнаті її швидкі ніжки, зарипіли двері, заторохтіли тарілки, зашумів примус, полетіли з ліжка подушки і ковдри. Орися робила порядок. Тато досить безпомічно оглядався серед цього хаосу, потім помалу вернувся до своєї праці, а в іншому поклався на Орисю. Донечка була з ним ввічлива, але вимоглива. Вона майже не балакала, рухалась енергійно й швидко та вимагала від нього й Юрка абсолютної слухняности.

І тепер, одягнувшись, Орися почала будити Юрка:

— Вставай! Чуеш, Юрку? Вставай!

І щоб сильніше на нього вплинути, потягла його за вухо.

Юрко байдуже повернувся на другий бік.

Тоді вона поскубла його за волосся, він лише щось недоволено замимрив. Оріся ще хвилину почекала, потім з хитрим виразом на обличчі легенько придушила йому носа. Юрко скривився і відкрив очі.

— Залиши мене!

Але Оріся не лишала.

— Мусиш вставати! Підеш купити хліба й цукру. Чуєш? Юрку, чуєш? — дзеленчав над його вухом її тоненький голосочок.

Але Юрко вставати ще не хотів.

— Залиши мене, ще рано! — натягнув більше ковдру і, зручно скрутившись калачиком, заплющив очі.

— Рано, кажеш? Подивись на годинник! Восьма година! Коли ж я встигну все зробити?! Вставай, чуєш?.. — нерувалась Оріся.

Але Юрко вже не відгукався.

Орісю брала досада, що вона сама мусить усе робити, а цей лінох, як панич, собі вилежується. Обурена його ганебною поведінкою, з силою вп'ядася рученятами в ковдру і почала її стягати.

Юрко вмить скочив — куди його й сон подівся — і, злісно блиснувши очима, вчепився в другий кінець ковдри, намагаючись її затримати. Обое напружились, розчервонілись і тяжко дихали, тягаючи ковдру то в той, то в цей бік. Оріся глянула ненароком на розпатланого Юрка, що виглядав, як молодий півник і, враз опам'яталася.

— Ну, вставай!

Їй стало весело й трошки соромно і так захотілося поцілувати розпалену щічку брата, але вона чомусь посоромилась і лише легенько потягла його за кучерик.

Нарешті він відійшов, а Оріся заметушилась по кімнаті і шохвилини підбігала до вікна: Юрко пішов по хліб і довго не вертався. Вже тато давно одягнувся, вже помалу прохолола кава, але Юрко все не приходив. Що таке?.. Ну, де ж він подівся?

Знову прискочила до вікна і з обуренням побачила, як Юрко помалу йде на другому боці вулиці, встроївши голову в часопис. Пакунок з хлібом ледве-ледве не вивалюється з його рук, і шохвилини він натикається на перехожих.

— Ох, і дам же я тобі! — стискує кулачки Оріся і сильно стукає в вікно рукою.

Але Юрко, заглиблений у вислід бою між двома футбольними командами, нічого не чув і не бачив. Наче навмисно, щоб іще більше роздратувати Орісю, він уже не йшов, а зупинився на розі вулиці і читав.

Оріся від злоти кусала нігті.

— Ну, дивись, який він, тату! Ну, тільки подивись!

— Нічого, зараз прийде, я тимчасом напишу листа, — відповідав тато спокійно.

Але Оріся не заспокоювалася, відчинила вікно й, висунувши голову, крикнула з усієї сили:

— Півнику, ходи додому!

Снідали швидко, Оріся не мала часу вичікувати з посудом, її ждало багато іншої праці. Дзвеніла тарілками, кричала на Юрка, сварила тата, сердито відгризалася на запити, але дивно — Юрко з татом тільки поглядали один на одного й мовчали. Вони б, може, й самі мали охоту погримати на Орісю, але інстинктивно відчували, що як воно не погано, але без Орісі буде ще гірше. Речі самі не слухаються, розкидаються по кімнаті, їжа сама не вариться, примус якось підозріло вибухає, гудзики рвуться і відпадають, усе губиться. Ось тількищо тут було і вже нема. Де, куди воно поділось? Невідомо — зникло! Так і тепер Юрко вже півгодини лазить по підлозі й шукає татові шпоньку. Тато безрадно оглядається на Орісю, Юрко теж скоса дивиться на неї з підлоги, але Оріся удає, ніби нічого не помічає. І що це справді, з якої речі і чому вона мусить усе знати. От, справді, не було лиха! Самі згубили, хай самі й шукають!

Але тато й Юрко, мабуть, думали інакше. Тато помалу починає нервуватись, Юрко бурчати, а Оріся ще енергійніше тре щіткою посуд і навіть починає легенько приспівувати. Ця байдужість кінець-кінцем виводить їх із рівноваги, й обидва починають гніватись.

Тоді Оріся кидає працю, гримає дверима й тікає до другої кімнати. Хай собі роблять, що хочуть — яке їй діло! Там вона не знає, що їй робити, дивиться хвилину в вікно, а потім співає навмисне голосно, щоб вони чули, тоненьким пронизливим сопраном. Проте, співати їй не хочеться, її цікавить, що тепер роблять тато з Юрком. Тихенько відчиняє двері і входить — наче так собі тільки, за книжкою.

Вразила тиша. Глянула — Юрко опустив голову, тато дивиться на неї покійно, вже ніхто не свариться. Серце їй здригнулося. Мовчки почала шукати і за пару хвилин три-

юмфально підняла з підлоги шпоньку. В подяку за це дістала здивовано-захоплені погляди обох. У них був подив перед її зручністю і вмінням, бо, мабуть, у цю хвилину Оріся їм справді здавалась чарівницею. Ну, що б вони тут без неї робили! Перше, Юрко ходив би завжди несмилий, порядку не було б жадного і тато з усім не дав би собі ради. А найгірше гроші! Ох, ці гроші!

Щохвилини вона їх рахує і жахається, як вони швидко втікають із рук. Сидить на підлозі біля шафи і знову рахує з початку. Ні, це справді неможлива річ, так вони довго не протягнуть! Але що робити? Бідна Оріся! Вона мала на голові таку тяжку турботу — борг. Та ще такий борг, про який знали лише вона і Юрко. Тато дав Орісі гроші на господарство і сказав, що більше дати не може, аж 1-го. І якось так воно зробилось, що грошей цих не вистачило. Та й як могло бути інакше? І сюди дай, і туди дай, і на це треба, і того немає. Ну, і не вистачило. Все їх менше і менше було, аж зовсім не стало. І як це мама вміє з цим крутити, що вистачає на все! Думала Оріся, думала, пішла до крамниці, так наче тато її послав, і набрала в борг. А дістане гроші і зразу це все віддасть. Тільки, щоб тато нічого не взнав. А то що він подумає про Орісю? Що вона не вміє господарювати. Задумалась. Нічого не вдієш. Наступний місяць треба робити економію, треба татові менше лишати на цигарки, ховати від Юрка цукор, вона, Оріся, буде брати собі пів обіду... Ні, ні. Мало все це, мало! Ага, от що, — вона буде сама прати. Як не зуміє відразу, буде прати два, три, чотири дні... Гріти воду, сипати туди соду й прати. Поки мама вернеться із шпиталю, все повинно бути чисте. Юрко буде викручувати білизну й виносити воду.

— Юрку! Чуєш? Будеш мені помагати прати?

Юрко, як звичайно в неприємних випадках, не відкликався.

Заглиблена в свої рахунки, вона й не чула, як хтось подзвонив. Але той, хто прийшов, мабуть не вважав потрібним довго чекати на відповідь і зараз же подзвонив знову.

Оріся побігла відчиняти й остовпіла, побачивши дівчину з крамниці, де вони мали борг.

— Прошу, панночко, гроші.

Оріся мовчки дивилась на неї.

— Треба гроші, панночко! Татко мене післав...

Тоді Оріся підійшла до дівчини і тихо, щоб не почувли

в сусідній кімнаті, бо там у тата хтось був у справі, сказала їй:

— Але ж зрозумійте, я не можу зараз, мама хвора!... усе віддам, але почекайте до 1-го. Я зараз не маю. Як дістану, все зараз же вам віддам.

Погляд її благав: Іди, іди вже звідсіль!

Але дівчина не відходила.

— Я мушу мати гроші.

— Але ж зрозумійте, я не можу зараз, мама хвора!... — вмираючи від сорому, благала Оріся.

— Я мушу дістати гроші. Татко мене сюди післав. Я не можу піти без грошей! — Голосно й уперто проговорила дівчина.

О, Господи, вона так кричить, там усе почують! Орісю обхопив справжній відчай...

Тимчасом сусідні двері помалу відчинялись і почулась голосна балачка. Гість виходив з татом, і треба було негайно рятувати ситуацію.

— Добре, я вам по обіді принесу. Я вже знаю, що зроблю. Ідїть лишень! — духом вирвалось у Орісі.

Дівчина на неї подивилась пильно.

— Добре, я скажу татові, що ви по обіді прийдете!

— Добре, добре! — ввесь час неспокійно оглядалась Оріся на гостя, що з татом увійшов уже до кімнати. — Я прийду. Ідїть.

Оріся мала безліч неприємностей. Обїду — це вона з соромом мусїла визнати, — вона варити ще не вмїла. Її перша спроба скїнчилася дуже сумно. Юрко, покоштувавши зупи, скривився і відсунув тарїлку. Оріся й сама не хотїла її їсти, але, щоб показати добрий приклад Юркові, примушувала себе до цього. Котлети вийшли чомусь тверді й сухі, каша припеклась, і Юрко з'їв лише компот, а потім відкраяв їще великий шмат хлїба, іронїчно поглянувши на сестру. Добре, що хоч тато в той день не обїдав дома. З цього часу Оріся носила обїд з їдальні і потїм ділила дома все на порції — татові найбільшу, а собі з Юрком рівнєсенько.

Але що робити з крамницею? Що вона там скаже? Це ж буде галасу, крику й лайки на цілу вулицю! Довго думала, потїм закликала Юрка.

— Іди сюди... Слухай, ось що: піди до крамниці напроти і скажи там, що зараз ми не можемо, що мама хвора... Хай почекає, гроші я дам йому 1-го. Хотїла дати ранїш, але не можу...

Орися казала це таким зовсім звичайнісіньким голосом, наче це найбуденніша річ, — от усе одно, що піти й принести води.

Але Юрко несподівано виявив спротив:

— Я не хочу. Ти піди. Ти з ним говорила!

— Але, Юрку, голубчику, зрозумій, тобі зручніше!

— Ти там береш, то тобі й зручніше. Я тут ні при чім.

— Юрку, ти будеш просто золотко, як це зробиш, зроби, серденько!

Але Юрко золотком бути не хотів.

— Юрку, ти мусиш мені допомогти! — вже підвищувала тон Орися. — Ти ж мужчина!

Юрко мовчав, потім похмуро спитав:

— То що йому сказати?

Орися дивилась напружено у вікно, як малий Юрко, спустивши голову, дуже помалу наближався до крамниці. На розі він зупинився і постояв, потім перейшов вулицю. Крамар якраз вийшов із крамниці і з чимось порався коло кошів з овочами. Орися бачила, як Юрко підійшов до нього і щось почав йому казати, спустивши голову. Мабуть той не дочув, бо нахилив до хлопця своє тяжке тіло. Орися з віддалі, слідкуючи за його рухами, наче чула його грубе „Що?“. Юрко знову щось забурмотів. Він здався біля крамаря ще меншим, ніж був таким маленьким-маленьким білявим хлопчиком, і здавалось, що крамареві досить покласти на Юркову голову свою широченну долоню, і він поглине його цілого. Тепер крамар уже, мабуть, зрозумів, у чому річ, бо раптом оглянувся на їх вікна. Орися, соромлячись, відскочила, причаїлась за завісками і якийсь час вичікувала. Ну, що то він скаже? Потім пройшла по кімнаті.

Сильний дзвінок обірвав тишу, за ним другий, ще різкіший, і вона побігла до дверей відчиняти, вже відчуваючи біду. І відсунулась назад, побачивши здоровенну постать і розкудлану голову крамаря.

— Де тато? Мушу негайно мати мої гроші.

— Я зараз не маю, — на це Орися каже йому тихесеньким голосочком.

Він із презирством зміряв її маленьку постать.

— Де тато, питаю?

— Нема дома.

— Що? Нема?

І швидко, відіпхнувши її, пішов уперед.

Орися опам'яталась. Та як він сміє! Вмить усвідомила собі образу, побігла за ним і раптом закричала:

— Геть відсіль! Зараз же геть! Чуєте?

Крамар оглянувся здивовано.

Що-о? — наче питався його погляд.

Але Орися кричала далі:

— Геть відсіль, геть, геть! — і тупала ніжкою в підлогу.

Вона почервоніла, ціла напружилась.

— Я татові все скажу! Нахаба, як він сміє! — верещала вона, вже не тямлячи себе від обурення.

Як кошенья підскочила до нього і, вчепившись в рукав, почала тягти його.

— Юрку, помагай мені, іди сюди, іди ж скоріше, геть його, геть!

Але тут крамар опам'ятався. Змахнув руками і з вигуком: — Щоб вас холера взяла, паршиві! Почекайте ж! — швидко пішов, голосно лаючись. Вони лише чули, як застукали по сходах його чоботи і сильно бухнули на долі парадні двері.

Орися і Юрко лишилися самі. Хвилину стояли мовчки, але раптом Орися затулила личко руками, підбігла до канапи і голосно заплакала.

— Орисю, слухай, — розгублено казав Юрко, — він пішов уже. Не бійся, він пішов уже!

— Я не боюсь... Я не тому... Я зовсім... Ах, залиши мене! — вибухла знову плачем.

Юрко, сам ледве не плачучи, обхопив її за шию обома руками й почав легенько цілувати:

— Не плач, чуеш, не плач...

Але Орися плакала. Здригалися вузенькі плечичі, і за ними все її худеньке, ще майже дитяче тільце. Потім хлипання стало тихіше... Потім затихло зовсім...

В кімнаті стало так тихо, що було чути, як стукав годинник, і лише знадвору крізь зачинені вікна приглушено долітали дзвінки трамваїв та гудки авт.

Почало сутеніти.

Коли за деякий час тато повернувся з міста додому, в помешканні було темно, і він думав спочатку, що нікого нема дома. І лише засвітивши електрику, побачив на канапі живий жмуток тіл. Юрко й Орися, тісно притулившись одне до одного, міцно спали.

Прага, 1938 р.

КУРЯЧА ЗУПА

В неділю у панів Ліницьких зібрались гості. Майже всі приїхали з міста ранішим потягом. Їх приваблювала ця тиха вілла двома можливостями: побачити господарів — милих і ласкавих людей, у яких в домі завжди так по-родниному затишно, і подихати свіжим повітрям, далі від міського диму й чаду.

В домі їх, видно, чекали: все чисто, святково, в вазах квіти, але трохи душно, як буває в ті дні, коли в домі багато гостей. Вчора зарізали курку, чорну, задирилу курку, на яку довгенько вже скося поглядало хазяйське око. Побачивши такий злочин, Олеся, шестилітня дочка господарів, розплакалась.

— Але не плач, дитинко! Її не зарізали, а вона сама здохла, — казала бабуня, не знаючи вже, що придумати, щоб заспокоїти свою внучку.

— Правда, бабуню?

— Але ж кажу тобі, що так. От смішна дитина!

Маленька Олеся повірила і заспокоїлась.

Господиням сьогодні завдання не легке: і привітати, і поговорити, і слідкувати, щоб ніхто не нудився, і в свій час приправити обід і вечерю. І старенька мати помагає, і сама пані Ольга метушиться на всі боки: то посидить з гостями, то в кухні, то в їдальні щось приправляє. Господар з приїжджими улаштувались на веранді, курять, розмовляють так жваво й весело. Впливає гарна погода і миле товариство.

В дверях веранди мала тінь: Олеся. Видко, і хочеться вийти до гостей, і соромиться. Зупинилась у дверях, в руках крутить м'яч і всміхається, стидаючись.

— А, Олесю, добридень! Ну, й велика ж ти стала дівчинка! За три місяці, що тебе не бачила, так витяглась!

— Підійди до мене, Олесю, — закликала одна гостя, повна та пишнo вбрана пані.

— Ах, яка ж вона мила! Яке вбраннячко на ній гарне! — і за цим наступив гучний поцілунок. Від цієї дами так сильно віяло якимись парфумами, що дівчинка аж здивувалась. А от пана Бацуцу вона давно знає. Він їх давній знайомий, називає її „Метеликом” і завжди привозить подарунки. Перша сміло до нього підійшла.

— О, оце тобі, Метелику, за те, що читати навчилась.

І у дівчинки в руках гарненька бомбонієрка. Розглядає з цікавістю з усіх боків, а м'ячик випав з рук і покотився з веранди, вниз по сходах, побіг, підскакуючи, по доріжці і скочив на клумбу. Там і зупинився серед півників.

— Володю, на одну хвилинку, — почувся голос пані Ольги.

Господар піднявся. — Вибачте, панове, за хвилину вернусь, а покищо залишаю вам мою маленьку господиню. Дивись, Олесю, побав гостей, — і вийшов.

Дівчинка оглянула всіх і поспішила поділитись з присутніми найважлишою подією дня:

— А у нас сьогодні курка здохла. Захворіла і здохла, і бабуня зварила з неї зупу.

Двері відчинились. В них з'явилась господиня:

— Панове, зупа вже на столі. Прошу до їдальні.

Прага, 1935 р.

ЩОДЕННИК

Орися і Ганя затаїли дух. Без слів розуміли одна одну. Передбачали надзвичайно цікаву пригоду — прочитати Віроччин щоденник. Оцей товстий зошит у чорній окладинці, куди Вірочка щодня записує свої таємні думки і вражіння. Вона дивиться на них якимось косо, кусає олівець, про щось думає і пише. Потім дещо підкреслює, а як вони ближче підійдуть, затуляє написане рукою.

Вірочка старша сестра Орисі і має 15 років. Вона завжди серйозна, багато читає, мало їсть і любить балакати з дорослими. А як хтонебудь зробить їй зауваження, червоніє. От так ціла і залетється барвою, аж до корінців волосся. З Орисею і Ганею, їх двоюрідною сестричкою, ходить рідко, рахує це товариство дуже дрібним. Орися ще занадто мала, все більше скаче по дому і пустує. А як почне верещати, то її довге, тоненьке і-і-і-і! примушує всіх затуляти вуха і робити великі очі.

Ганя могла б бути соліднішою на свій вік — 13 років. Вірочка на початку шкільних ваканцій, не маючи іншого товариства, навіть хотіла з нею приятелювати, і вони деякий час були разом. Але приятні не вийшло, бо Ганю все тягло кудись бігти, битись з хлопцями, красти для курей крупу і, навіть, лазити на дерева. Для Вірочки це була б тільки компромітація. А втім, Ганя до того ще не може вдержати ані однісінької таємниці і все в одну хвилину розтрубить на цілий дім.

Є ще хлопці, Віроччин і Орисин брат Женя, учень 7-ої класи гімназії, і його товариш Вова — кожному по 17 літ. Обидва довгоногі, тонкі, з засмаленими шиями, на дівчат звертають уваги мало. Вічно вони кудись ходять, а повертаються запорошені, з вудками, дрючками, травами, а колись принесли з собою пораненого пса. Довго лікували його, а як одужав, охрестивши „Цезарем”, почали вчити різних штук, „мучити” його, як казала бабуся. За обідом їли... Боже, скільки вони їли! Вірочка дивилась здивовано,

навіть з деякою огидою, як котлети, каша, вареники в страшній кількості зникали в їх роті, що, здається, міг би подолати цілого вола. І, взагалі, вони були такі прозаїчні і нічим не нагадували Вірочці молодих людей з романів Дюма і Майн-Ріда. Називали її „нюня”, а Женя собі дозволяв тягати її за косу, а колись за кінчики волосся непомітно прив'язав її до стільця.

Ганя і Оріся були зацікавлені. Віра для них — загадка. Вона така потайна і, напевно, у неї є якісь секрети. Що вона вічно записує в свій зошит? Вони переконані, що Віра мусить бути закохана, але от питання, в кого? Це все так цікаво, і це вони мусять знати!

Тепер обидві сидять у своєму „закутку”. Він далеченько, треба обминути садок, бесідку, перебігти через город, де чепурно рядочками стоять грядки з капустою, картоплею, огірками і „бухнути” в траву. Там їх ніхто не бачить із-за струнких соняшників і високої трави, деколи тільки забереться сюди курчатко, чи служниця прийде, щоб нарвати зеленини. Бачать, як вона, перегнувшись, рве моркву і петрушку, встане, випростається, гляне навколо і гримне на курчат: „кшш, кшш!” і піде, обережно обходячи босими ногами грядки.

В їх закутку відкриваються всі таємниці, виростають мрії... ген-ген летять поза паркан, за чужі городи, далеко-далеко, де їм мріються великі міста, — Ганя хоче бути танцюристкою, Оріся ще не вирішила, чи вчителькою музики, як Олена Карпівна, чи співачкою, — тут виплакується горе, всі незаслужені образи і умовляються помсти хлопцям за їх збитки: розбиту ляльку і противне дражнення. Тут особливо смачно поїдаються солодощі.

Сидять у траві, підвівши під себе ніжки...

— Так підемо? — Ганя нетерпляче здвигає плечима.

— Ходім!

Весело світять очима, раптом зриваються і летять — тільки від бігу роздуваються спіднички і підскакують коси...

Обидві знають, що тепер гості. Панство Яновські з дочкою Мариною. Ці пани важні, а дівчина їх тендітна й делікатна на вигляд. А втім, уже доросла панна, і їм з нею робити нічого. От хлопці стають поважніші, а Женя навіть одягає новий костюм. Обидва балакають серйозно і водять панну Марину по садочку. Показують їй батькові рушниці в альтанці й оповідають про полювання, при чому Вова каже чомусь басом. До товариства, червоніючи, приедну-

ється Вірочка. Вона одягнена дуже старанно і нишком пильно дивиться на Марину. От з нею б вона „дружила“: доросла панна, живе в столиці, буває на балах і, навіть, їздила за кордон.

Ганя і Оріся налетіли на це товариство... Розчервонились... стали... ледве переводять дух... Панна Марина привітно подала їм руку: Боже, яка ж вона гарна! Вони завжди, як вигадують різні фантастичні романи, роблять її героїнею, і до неї там закохуються графи і барони, що звуться Родріго, Лео, ходять у довгих плащах, носять чорні кучері і гинуть на поединках.

Товариство, балакаючи, пішло далі, і дівчатка тільки встигли помітити обурений погляд Вірочки: — „Такі великі і такі дурні!“ — казав цей погляд: — „Тільки Мене соромите, дикунки!“

Гості сидять в альтанці з батьками, і там ведеться чемна розмова, в ідальні служниця накриває стіл. Всі заклопотані, і їх ніхто не помічає.

Тихенько, навшпиньках, входять до Віроччиної кімнати — малої, дівочої кімнатки, що тепер уся рожевіє від променів вечірнього сонця. Над ліжком схиляється Мадонна, невеличкий, старовинний образок, на полицках, притулившись одна до одної, чепурненько розмістилися книжки, на умивальнику пара білих рушників — все чистеньке, біле, аж вилискує. В кімнаті Гані й Орісі, бо вони сплять разом, все виглядає інакше, наче речі там скачуть з місця на місце, коли на них найде така примха.

Чийсь кроки за дверима, і обидві здригнулися. — „Де він?“ — пошепки питає Оріся. — „Хто?“ — „Та зошит!“ — Ганя постояла, покрутила очима на всі боки, підійшла до ліжка. Відхилила ковдру, скраю підвела матрац і високо вгору підняла чорний зошит.

— Маєш! — Оріся ахнула:

— Дай! — і підбігла до Гані.

— Тихше! — ще вище підняла Ганя зошит і обличчя її сяло гордо.

— Звідки ти знала, що він там? — „А думаєш, вона б його на столі лишила? Ні, це вже я знаю. Давай читати!“ — А вона не прийде?... — Обидві глянули у вікно. Перед цілим товариством Вова примушував Цезаря показувати свої штуки. Вірочка була з ними. Дівчата, сміючись, сіли на ліжку, притулились одна до одної, майже стукнулись головами.

— Читай!

— „П'ятниця, 5-го липня” — значилось дрібними косими літерами. На передовиці була вініетка, розмальована акварельними фарбами.

„Прокинулась дуже рано і читала „Торі і Вігі” Валтер-Скотта. Дуже цікаво, мені там особливо подобається один молодий чоловік, Мортон, і леді Едіта...” — Всього не читай, не встигнемо! Пропусти! — перегорнули декілька сторінок. — Отут, дивись!

„Понеділок, 8-го липня: Всі наші мені так надокучили. Орися ще зовсім дитина, скаче цілий день, як коза, і всім надокучає...” Орися низько нахилила голову до самого зошита і ковтала літери. Образа була велика: „зовсім дитина!” Подумаєш!

„Ганя... я не розумію, чи вона така пуста, чи легковажна...” Ганя від напруження так натягла зошит, що розірвалася сторінка. „Як її може задовольнити товариство оцієї Ориси, що має в голові тільки самі пустоти...”

— Ти чуєш, чуєш — що вона пише! — великими оченятами подивились одна на одну. „Всі такі противні, особливо хлопці. Я думати про них не можу без презирства”, — доводило далі критичне Вірочине перо.

— „Середа, 7-го липня: У нас сьогодні варили варення...”

— Ні, ні, це нецікаво. Поверни! — Ганя перегорнула кілька сторінок. — Четвер...

— Теж нецікаво. Про від'їзд дядька... „Неділя, 14-го липня” — Отут!

— „Я, Орися, Ганя, мама і хлопці ходили до церкви. Там було багато народу, був і він. У нього завжди таке поважне обличчя і сумні очі, і мені його дуже жаль. Я чула, що він з бідної родини, але дуже розумний і уявляла собі ціле його життя: у нього далеко стара мати і молодша сестра, дуже весела і пустотлива...” — Далі читати було тяжко, бо на папері розповзлася величезна пляма, а за плямою старанно перекреслено кілька рядків. Ганя з Орисею зовсім розчервонілись. Побачить вона тепер, оця Ізольда злотокося, як задирати перед усіма носа! Ах, як цікаво! — обидві просто тремтять і вже з ногами залізли на ліжко. З зошита випала засушена квітка, і поки Орися полізла її підняти, Ганя читала далі: „Я з тіткою ходили купатись. Там над річкою дуже гарно. Вода чиста, прозора, навколо зелені луги, а над водою лози. Як верталися назад, зустріли нашого Женю і з ним Бориса, молодого хлопця, що недавно приїхав і живе у Павлюків. Женя мені про нього

оповідав. Високий, стрункий, чорнявий, а очі чорні і такі холодні, як криця, і пронизливі, а на устах їдка усмішка. Він на мене так пильно подивився, і я дуже почервоніла..." На устах Гані й Орисі теж з'явилися їдкі усмішки. Ця Віра, така зарозуміла! Подумаєш, всі в неї закохані! От весело ж буде за столом підчас обіду перекидуватись таємними виразами, про їдкі очі, що, як криця; про брюнета з сумним обличчям.

— Як ви сміли прочитати мій зошит! Хто вам дозволив?! — почувли нараз обурений викрик.

— Ви, гидкі дівчата! як ви сміли залізти до моєї кімнати?! Як ви сміли? — І мала ручка енергійно чирвала у них зошит. — Яке нахабство! Як це гидко, нечесно, — брати чужі речі! Які противні! Хто вам дозволив?! Я мамі, я всім розкажу! — кричала Вірочка, а з очей її капали сльози сорому й зневаги.

До кімнати на крик прибігли хлопці і стояли в дверях, переглядаючись. Не розуміли спочатку, в чому річ. Прийшов тато, щось питав їх. До Віри підійшла тітка і, заспокоюючи, кудись повела її. Навіть служниця Яринка заглянула цікаво до кімнати.

Ганя і Орися стояли, як обпарені. Розуміли, що їх піймали, почували себе, як злодійки. У Орисі з очей капали сльози і стікали по рожевих щічках на білий хвартушок. Ганя скубла косу, низько схиливши голову, і сумно думала, що їм за це буде.

Всі відійшли, і тільки здалека ще чулась розмова і обурений Віроччин голос. Починало все більше темніти...

Тихенько, навшпиньках пробиралися до своєї кімнати, як дві грішні тіні. В темнуватому коридорі натрапили на Вову. Подивився на них, засміявся, погладив Орисю по голові: — Ех, ти, курчатко! Ну, не плач! — і пішов собі.

По кутках, крадучись, підповзав вечір. А на підлозі з клубком ниток грався біленький кіт.

Прага, 1935 р.

ДАДА

Батьки й знайомі називали його Дада. Було це скорочення імени Богдан. Так захотів назвати його батько в честь великого гетьмана Богдана Хмельницького. — „Хто знає може ще стане великим чоловіком”, — казав він в урочистий день хрищення свого сина. Але певности, чи дійсно стане Дада великим чоловіком, в нього не було. Сам він дістав у свій час від своїх батьків звучне ім'я Володимир в честь обох великих Володимирів — Святого і Мономаха, але прокляте емігрантське життя далі шофера його не досягло. А втім, шофер він був не звичайний, і в перервах між працею, заскочивши до пивної, якими так щедро усипає стародавнє місто Прага, за кухликом пінного пива, він любив з іншими, товаришами по фаху побалакати про політику і світові події, і в цих гутірках був між ними безперечно першим. Бо ж то були прості шофери, а це інтелігент, що майже закінчив техніку і лише бідою безробіття знижений був до такої праці. Що ж, дідько його бери, чого в житті не трапляється! Був сторожем, був слугою в готелі, а от тепер шофером! А Богдан? Тому, аби був здоровий, бо, поки виросте, багато води утече, а до того часу і хто знає... Може й прославить їх степовий рід Дорошів. Богдан Дорош. Нічого, звучить не погано.

Але всі ці горді думки снували в батьківській голові в перші тижні після народження сина. Далі, за щоденними турботами вони якось забулись, і лишився просто маленький Дада, що ріс і кричав, і хотів їсти.

— Який він гарненький, — казала Катря, з ніжністю дивлячись на сінка, але коли підходив батько і довго придивлявся до дитини, то мусів лише визнати: дитина була, як дитина: червоне, з великою головою, скорчене і безпомічне плакало перед ним немовля. Воно було таке комічне і так смішно рухало своїми ніжками. Він хитав головою.

— Ні? — казала ображена мати, — але що ж ти хочеш! Він же ж маленький.

Батько не сперечався. Він ще ніколи не придивлявся уважно до немовлят. Хто їх там знає! Може такі вони всі?

Життя було мізерне. Часто лишався без праці і блукав тоді годинами по вулицях в безсилій люті, стискуючи кулаки. Вдома з дитиною лишалась Катря, щось поралась у своєму закутку, завжди сумна, мовчазна. Чи ж вона це була? Де поділись її рум'янци, її веселий сміх? А як вона вміла сміятись! Так широко, як дівчинка. Підіймався догори її носик, звужувались очі і блищали рівні, дрібні зуби. А тепер? Те ж дитяче лице, але який зморений вираз. Блакитні очі виблідли, руки стали прозорожовті, голос тихшав... Але ні на що не нарікала, ніколи не скаржилась, тільки часом легенько зітхала і, хто знає, як він відходив, мабуть, плакала, десь там у куточку. Життя було суворе, жорстоке, без ілюзій, і суворим, похмурим ставав він сам. Тихою, нечутною ходою сновигала по кімнаті Катря. Часом хотів її зупинити, обняти, але якось не міг — тільки жаль лишався у серці. Але декілька разів переміг себе: „Катю!” Легенько діткнувся пальцями її волосся. Піднесла голову від миски з білизною, погляди їх стрілися. Її допитливий і його — ласкавий і сумний. Радість опромінила її личко, випростувалась уся і несподівано палко, ціла тремтуча, тонка, напружена, охопила його руками за шию. Він гладив її спину, плечі... „Ну, досить, досить...” Був зворушений. Хотів відтягти її, але Катря тулилася все міцніше і тіло її тремтіло все більше. — „Катю!” Відірвав її. Лице її було змочене слізьми. Він зрозумів: стільки суму було навколо неї, що навіть ласку, трохи ніжності не могла вона вже знести. Він став ще похмуріший. Катря рідко тепер балакала, лише, як схилялась над колискою, щось тихо шепотіла до малого і блідий усміх освітлював їй лице. Часом, як йому вдавалось більше заробити, він купував їй шаль чи панчішки, довго вибирав ці речі і задоволений поспішав додому... І тоді щасливий вираз з'являвся на її обличчі. Але лише на мент, бо знову змінював його вираз заклопотаності і задуми, що так її старив. — Нащо ти! Це дорого. Не треба.

Катря почала кашляти, але довго не хотіла йти до лікаря.

— Все одно вже! — махала рукою. І додавала тихо і вперто: — Я знаю, що вмру. — Але він гнівався, нервувався, лякав, що заразить дитину. Тоді пішла. І вже лишилась у шпиталі. Знайшли сухоти, і лікар не скривав від нього дуже небезпечного стану її здоров'я.

В той день Дада почав другий рік свого життя.

Володимир хворобою жінки надто не був вражений. Змучений, отупілий від вічних злиднів, він наче чекав нового лиха. Так вимотувались усі сили, що й часу не було тужити. Відвідував її в шпиталі, коли тільки міг. Але якось, як цілував тонку, прозору руку хворої, його раптом вразила дивна зміна її лица. Воно було таке свіже, відмолоділе, з рум'янцями, таке, як у той день, коли вперше стрілися — він вже трохи підтоптаний, але ще кремезний і міцний, вона молода студентка з вічно допитливим наївним поглядом голубих очей, — і в цей мент щось стисло йому груди. „Мабуть, скоро вмере”, — подумав несподівано і сам жакнувся своєї думки. Та ні, десь там у закутку душі вже знав це з певністю і старався наперед з цим погодитись. Але, як вийшов від неї на широку, деревами обсажену вулицю, чомусь все прискорював крок... І відчував, як щось підступає до горла, щось тисне його...

— Це я винен. Це я її погубив... Оці злидні прокляті. — Йшов хідником, нічого не бачачи, і плакав, але сам не знав цього. Натикався на людей, і вони здивовано оглядали його понуру постать. Навколо вітер ганяв по вулиці жужом сухе листя, змішане з пилюкою... Низькі, сірі хмари затуляли небо.

Вдома зустрів його Дада криком. Подивився на сина мовчки й похмуро. — „Мабуть і з хлопцем те саме буде”, — подумав прикро.

На другий день Катря померла.

Йому радили віддати Даду до дитячого притулку — не послухав. Буду сам його виховувати. Йому чомусь здавалось, що, як він відведе з дому свого маленького осиротілого хлопчика, то стратить його назавжди. В страху цьому було щось хворобливе, і чим більше його умовляли: „які ж тут умови для дитини”, тим більше він починав гніватись. Дада спочатку все плакав, простягав до дверей рученята. Все підповзав туди, стукав у двері і кричав. Але говорити ще не міг, лише відривчасто бурмотів: „Ма-ма-ма-ма!” І дивився на батька з запитом і знову бив у двері малими рученятами і жалісно плакав. І не можна було тоді відірвати його від дверей. Але з часом і це пройшло.

Минуло кілька місяців... Мешкали вони тепер втрьох, — батько, Дада і студент Кравчук, що давно вже безнадійно закинув справу зі своїми іспитами. Не те, що байдикував, а такий собі був чомусь невдатний.

Володимир працював тепер вночі, а Кравчук спав тоді на його ліжку.

Мешкали вони в одній з тих дерев'яних халуп на передмісті Праги, де скупчилась сама голота. Здалека ці зчорнілі хижі, що попричеплювались до землі, з маленькими скісними вікнами і темними стінами, виглядали як рибальські хатки. Похмурість краєвиду зм'якшував сизий димок, що виходив з деяких коминів, зграя босих дитинчат, що бавилися біля дому, пара курок, що греблася на смітнику і кілька грядочок зеленини, що нагадували про те, що тут живуть мирні люди і навіть з господарськими потребами. Бо мешканці міста боялись поночі проходити біля цих осель. Говорили між людьми, що це осередок злодіїв, п'яниць і повій, що тут підколюють ножами і грабують людей. Але Дада і його батько не боялися нічого, бо їй нічого було в них грабувати. А втім, з сусідами вони майже не водились.

Кімнатка їх була маленька, темна, а через вузьке віконце видко було лише клаптик неба. Ранком брехали пси і співали півні, і це дивно перемішувалось з віддаленим шумом міста.

Цього року довго не могла початись весна, чергувались теплі та холодні дні, аж, нарешті, висушли калюжі і сонце почало добре припикати непокриту голову. В такі сонячні дні Володимир виносив Даду на повітря і садив біля дому на траві. Але часом брав його і до міста і привозив у міський садок. Там він пускав його у купу піску серед іншої дівтори, а сам читав газету. Діти, що гралась навколо Дади, були чистенькі й чепурненькі, а у Дади чомусь вічно спадали панчішки, а часом і штанці. Тоді батько кликав його і щось довго запинав, невміло поправляв комірць. Але Даду комірць не цікавив. Він увесь час тягнувся до червоного півника, якого тримав у руках малий хлопчина, ще менший від самого Дади. І тільки батько пускав його, вже біг до півника і хапав його з рук хлоп'яти, як свою здобич. Хлоп'я підіймало плач, зривалась з лавки, як сполохана квочка, нянька, з обуренням наскакувала на малого задрипанця. Підходив батько, відтягав Даду від півника і відводив далі. Дада ревів, хлоп'я ревіло, а червоний півник лежав кинутий на піску біля малого візочка і поломаної ляльки. Ні, батько не буде більше водити Даду до саду! Всі діти граються тихо, чемно, а це мале козаченя робить біля себе гармидер! Сьогодні тягався за півника, вчора побив дівчинку, і тоді кричала не лише дівчинка, а також і її мама. А ось знову вхопив уже десь лопатку.

— Віднеси це! Це ж не твоє! Чуєш, Дадо?! А то буду гніваться!

Бити його, чи що? Часом і давав хлопцеві легенького стусана, але Дада таки не розумів, чому на нього гніваються, чому відбирають лопатку? Він вже підійшов до няньки — меткий робився — став напроти і випнув на неї оченята. Нянька дивилась на нього сердито, але Дада нічого собі з цього не робив. З носа його звисала, непотрібна краплина, волоссячко було розкуйовдане, коліна обсмаровані. Коли йому обридало на неї дивитись, він починав голосно гукати, роззявивши рота, як молодий півник — пробував свій голос. При цьому спотикався і падав у пісок, але не плакав, тільки здивовано розглядався навколо, як це воно так сталося, і починав пригорщами сипати до рота пісок, змішаний з дрібними камінцями. Батькові було цього всього вже досить! Він спішно відводив його з саду, а няньки, що навколо їх сиділи, пересміхаючись, дивилися їм услід.

Всі крамарі на вулиці, якою вони проїздили, вже, зда- лека почувши скрип старого візочка, знали, що це чужинець везе свого сина. А Дада з батьком зупинялись біля крамниць і, купивши, що треба, їхали далі. Візочок був повний картоплі, петрушки, цибулі, хліба, виглядала звідти і пляшка з молоком, а часом було там і м'ясо, і тоді за ним бігли й обнюхували його пси.

Вдома батько садив Даду на ліжко, а сам починав варити обід. Дада, поки це йому не обридло, грався з морквою, скуб її, кидав на підлогу, лазив за нею, а потім засовував її до рота. Зрештою, до рота засовував він усе, що попадало йому до рук і що могло туди влізти... Але, коли сідали їсти борщ, то більше розливав навколо, на одяг, на ліжко, на підлогу і потім обсмоктував порожню ложку. Зате варену картоплю він нараз напихав до рота стільки, що потім не міг ані проковтнути це, ані дихнути.

Коли їжа не була ще готова, і на нього довго ніхто не звертав уваги, він сам про себе нагадував.

— Ням-ням, — кричав він, а потім ще голосніше: ням-ням! А, роззлостившись, починав трясти столом, де знав, що бувала їжа, і тоді там з дзвоном падали пляшки, розливалось молоко, розсипалась крупа...

Частенько до батька заходили знайомі, теж, як і він, емігранти з України. Були це здебільшого шофери, робітники, студенти. Маленький Дада повзав між ними, грався годинником чи ланцюжком того чи іншого гостя, чи хапав його раптом за обличчя, за вуса, крутився, як малий паро-

віз, і не можна було його вгамувати. А гість гладив його по голівці жорсткими, загрубілими від праці пальцями.

Але часом Дада ставав нервовим і плакав. Тоді батько брав його на руки, гойдав і носив по кімнаті. Але дитина, втомлена й невиспана, ціла оточена клубами цигаркового диму, не могла заспокоїтись і часом тривало довго, поки хлопчик засипляв. Батькові був час відходити на працю. Він одягав шкіряну куртку, дивився, чи все має, чи нічого не забув, прохав Кравчука доглянути за Дадою і відходив. Хлопчик вже спав, покритий бурою ковдрою, серед бруду і випарів малої кімнатки. Але Кравчук ще довго світив лампу і щось читав. Біля їх хижі проходили якісь люди, чути було уривки розмов, часом п'яні вигуки...

Якось Даді принесли цуцика, малого біленького цуцика з чорними плямами на спинці і за вухами. Даді він дуже сподобався, і він радісно заплескав рученятами, а коли цуцик хотів випити його молочко, перший раз виразно сказав ціле речення: „Я тобі дам!”

Тепер цуцик і Дада росли вдвох. Дада був старший і розумніший, а цуцик ще зовсім немовля, яким був Дада кілька місяців тому. Але чим більше він підростає, — а ріс він швидше від Дади — тим більше почав Дади боятись, бо той тягав його за хвостика, скуб за вуха і бив його... Цуцик скавучав і, як тільки бачив Даду, мерщій ліз під ліжко. Але на Даду находила завзятість ловця. Він розтягався на брудній підлозі і ліз за ним. Сопів, стукався головою, але ліз... З кожним днем обидва ставали доросліші. Дада рівніше стояв на ногах, і кожний день знаходились у нього нові слова, цуцик — назвали його Марсом — жвавніше бігав і навіть почав підскакувати. Він сам тепер був не далекий від того, щоб з Дадою часом не побавитись. — Мась, Мась, Мась! — кликав його Дада.

Раптом цуцик зник. Всі шукали його, питали сусідів, але цуцик зник.

— Вкрали, — охмуро сказав батько, — от люди! І це візьмуть.

Дада затих і ще декілька день все заглядав під ліжко, за двері і тихенько кликав:

— Мась, Мась!

Літо було в повній силі. Кравчук сидів тепер без праці і часто водив Даду на прогулянки. Батько в той час, звичайно, спав. Вони йшли в поле, де вже буйно підросли пшениця й овес, а серед них де-не-де майоріли маки й волошки. Йшли вгору, звідки відкривався вигляд на річку.

на гори на другому її березі, червоні дахи передміських домів. Свіжий вітрець віяв їм назустріч, і навколо було багато синього неба. Швидко бігли, по ньому білі хмарки, позолочені сонцем, подібні до мандрівних островів... Жвавий вітрець підганяв їх до веселого гону... Вони напливали одна на одну, зливались разом в міцних обіймах і знов розкодились, розтягались довгими рукавами... Падали згори пташині співви, чисті і радісні, більше подібні до голосів янголів. Вони помалу йшли вгору, звідки відкривався вигляд на річку, на гори на другому її березі, червоні дахи передміських домів. І там внизу, в місті гомоніло життя, безупинне, бурхливе, життя тисяч і тисяч людських істот...

Кравчук зітхав чомусь, і було в цім зітханні трошки скарги, трошки мрійливості слабкої людини. Може захотілось йому, хоч на мент, підвестися в це весняне сяйво безмежних просторів, чи злитися й самому разом з іншими в швидкому темпі бурхливого життя міста? Мабуть, він сам не усвідомлював собі ясно цих думок, цих поривань, але десь глибоко в серці відчував їх. І від цього була ця весняна незрозуміла туга.

Але Дада мріяти не вмів. Його цікавило щось зовсім інше: те, що дзеленчало і шаруділо в травах, жучки, що там повзали, джміль, що пролітав перед його носом, метелик, що тріпотів перед ним крильцями. Дада здивовано за ним оглядався. Він присідав до землі і слідкував очима за зеленим коником, що гоїдався на стеблині, випростував руки, щоб його спіймати. Але коник стрибав, а за ним стрибали Дадині очі. І бачили вже комашку, що швидко кудись поспішала.

Там, у травах і землі, він віднаходив те саме кипуче і бурхливе життя, той самий безупинний гін, що в місті, що в небі, що був скрізь. Життя було скрізь.

Потім він ішов вперед, поважно, звівши світлі брівки, вже трохи підрум'янений весняним промінням, але, побачивши щось нове, раптом зупинявся, знову присідав до землі, і біля нього хоч-не-хоч мусів зупинятися і Кравчук. Дада з ним зовсім не рахувався.

Якось під ранок, було вже майже світло, батько повернувся з праці додому, в щоденний хаос розкиданих ганчірок, брудної води, немитого посуду і темних закопчених стін і побачив, що Кравчук спав; з-під тоненької ковдри стирчало його чорне, розпатлане волосся. А біля нього на ліжку сидів Дада і, випнувши оченята, з цікавістю дивився: на підлозі дряпалась і рухалась невеличка польова миша.

Побачивши батька, Дада закликав: — Тату, дивись — птиць-ка! — і радісно і довірливо усміхнувся йому назустріч.

З темного убогого кута довірливо дивились живі очі дитини, і з тих очей наче пробивалось вперед саме життя, його вічно невичерпна сила.

Париж, травень 1939 р.

БАБУСИНА КАЗКА

(Бувальщина)

Буря помалу затихала... Як побиті, стояли дерева, з кожним подихом вітру з них сипалися дощові краплі. Під яблунями валялися збиті дощем стиглі яблука. На подвір'ї порозливалися калюжі, а дві великі бочки біля ринви були вщерть наповнені дощовою водою. Надто мокро і вогко було сьогодні, щоб бавитись у садку, і діти, попоївши, зібралися надвечір у бабусиній кімнаті. Тут було тепло й затишно, пахло чебриком. На старовинній комоді лежав клубок ниток, спиці і недоплетені шкарпетки.

Діти посідали навколо бабусі і прохали оповісти їм казку. Навіть кіт Мурлика, і той, нечутно ступаючи по підлозі м'якими лапками, скрутився біля бабусиною стільчика, на який вона завжди клала свої ноги, але казки не слухав, а зразу задрімав, приспівуючи сам собі пісеньку.

— Ось слухайте, діти, — сказала бабуся. — Сьогодні я розповім вам не казку, а пригоду з мого життя. Слухайте ж уважно. Давно, ще як я була дівчиною і жила з батьком у нашій маєтці „Озерці” на Волині, сталася ця пригода. Добре було там жити. Навколо ліси темні та дикі, де чимало ще в ті часи водилося всякої звірини. А треба вам знати, що дім у нас був просторий. Як увійти з передпокою, зразу направо була заля, а далі багато інших кімнат, так що спочатку незнайома людина могла й заблудити там. Самого саду мали ми чотирнадцять десятин, і дерева в нім були такі велетенські й тіністі, що як прийти туди, посидіти на лавочці нерухомо кілька хвилин, аж гульк! — заяць вискочить і стрибне у гущину, а онде вибіжить другий. Так і стрибали там, як по лісі.

Батько мій був заможний дідич, а я його єдина дитина. Матуся померла давно, і дуже мене батько мій пестив. І тремтів же він за мене! Не приведи, Господи! Чого я тіль-

ки не мала! Що хотіла, все було до моїх послуг. Тільки дуже вже за мене боявся і тремтів. І, мабуть, від того пещення виростала з мене дівчина свавільна, і нікого в домі не хотіла я слухати. Незалежної була вдачі і звикла, щоб кожне моє бажання миттю було виконане. Мені минув 15-ий рік. Жила я безжурно, трохи вчилася, трохи бавилася, трохи привчалася до господарства. Так собі жила й лиха не знала. Найулюбленішою моєю забавкою була вовчиця Вовуня.

Сталось це так. Одного разу, років три перед тим, принесли мені селяни маленьке вовчєня. Дуже воно мені сподобалось і, як же я ним тішилася! Це була маленька вовчиця. Вона була така весела, привітна й довірлива. Покличеш її, а вона й біжить і потім ходить за мною усюди. Бігала по кімнатах і кухні, знала всіх у домі і нікого не зачіпала. Назвали ми її Вовуня. Жила вона вліті в віддаленій альтанці в саду, де ми все як слід для неї пристосували, а взимі в коморі. Я, як прокинувся вранці, ще й поспідати не встиг, і вже через сад, здригаючись від ранішнього холоду, до альтанки поспішаю, на Вовуню подивитись. Батько тільки посміхається з таким виглядом: „чим би дитина не тішилася, аби не плакала”. Вовуня жила в приятні також з нашими псами, і часто з одної миски з ними їла. Але найбільше вона любила мене; як песик, за мною бігала. Всі до неї в домі звикли, і ніхто її не ображав. Так пройшов рік-другий, і ще одно літо і осінь проминули. Вовуня виростла і цілком змінилась. Сиділа цілими днями зажурена біля паркану, аж жаль було на неї дивитись, і гляділа на всіх недовірливо і так жалісно. А вночі вила.

— Вже цього виття мені досить, — говорив батько і ключниця це говорила, але я спала міцно і нічого не чула.

Потім, раптом, Вовуня зникла. — Втекла до лісу, — говорили всі. От було для мене горе! Дуже я за нею журилася і плакала навіть нишком, так жаль мені було моєї вовчиці! Батько, прадід ваш, потішав мене, а пізніше я довідалась, що він наказав слугам, щоб більше мені не приносили звірят, і селянам щоб це сказали.

— Панночку це тільки денервує. Маємо потім з цього самий плач.

Щоб потішити мене, він привіз мені з Люблина, куди їздив у справах, перстень і шовковий шаль. Але все це мене не тішило, і на шаль я ледве глянула. Тому, хто знайде мені вовчицю, я обіцяла подарувати і шаль, і коралі, і грошей дати і що тільки він не забажає. Але як привести? До

лісу йти, щоб звірі з'їли? Та ще взімі. Вже мені з міста виписали пару расових щенят, але я на щенят і дивитись не хотіла. Я Вовуню хотіла, мою вовчицю Вовуню!

— Розпестили дівчину, — бурчала стара нянька. — Всипати б тобі двадцять п'ять, щоб розуму набралась!

В цілому домі тільки нянька сміла мені таке говорити, бо дуже стара була. Але я знала, що нічого мені не буде, і вередувала далі.

Якось, а було це взімі, заманулось мені проїхатись саньми. Кажу батькові, що так і так, що хочеться мені саньми проїхатись, але батько рішуче заперечив. Я кашляю, перестуджена, щоб іще більше не застудилася. і погода дуже непевна. — „Ні, вже посидь сьогодні вдома”. Я почала просити, але батько, такий лагідний до мене в інших речах, там, де йшло про моє здоров'я, був дуже твердий. А було це якраз перед Водохрищами. Гостей у нас чекали на завтра, в домі йшли приготування до свята і була метушня. Тільки я тинялася без діла з покою до покою, нікому не хотіла помагати і все мені падало з рук. Сяду за фортеп'ян, музика мене не заспокоює, візьму до рук вишивання і, вколовши пальця, кидаю його набік, перейду по кімнаті, і все мені не до вподоби. Мені хотілось руху, повітря і я довго дивилась крізь шибки на засніжені пухнаті дерева. Потім так, як стояла, в самому платтячку, вибігла на двір. Фурмана я знайшла коло стайні. Запряжені парою коней сані стояли, готові до від'їзду.

— Андрію! — сказала я, — повезете мене до трьох дубів. — Це була місцевість така, верстов з дванадцять від нашого дому. Андрій, кремезний селянин, завжди усміхнений і задоволений, так наче бути фурманом — найпочесніша й найприємніша в світі річ, чомно сказав мені:

— Пробачте, панночко, але пан звеліли мені сьогодні коней не втомлювати, бо завтра маємо далеко їхати, панство з Шепетівки привозити, та ще й візок окремо будемо запрягати, Григорко повезе. Та й сьогодні він за поштою поїде. — І показав на запряжені коні.

— Але можу запитати пана. Осьде він іде якраз. — Дійсно до нас підходить мій батько.

— Як не вчас, — подумала я. Андрій запитав його, чи сміє він повезти панночку на прогулянку. Я почервоніла. А батько подивився на мене та й каже Андрієві так:

— Панночка лишиться дома, бо чекаємо гостей.

На хвилину запаувала напружена мовчанка.

Батько помітив мій легкий одяг.

— Ти перестудишся, йди швидше додому. Я опустила голову, потім поривчасто повернулась і з незалежним виглядом відійшла від них. В залі я сіла на канапі, і здалека дивилась у вікно. Онде Андрій з батьком, балакаючи, пройшли попід вікнами. Засніжені віти кущів заглядали до кімнати через шибки і прозорі фіранки. В кімнаті біля канапи квітли в великих вазонах рожеві олеандри.

— Що це я — в'язень який, чи що? Не смію піти, куди хочу, не можу робити, що хочу! Так скоро слуги будуть мені наказувати! Батько поводитьсь зо мною, як з дитиною! — думаю сама собі. Спочила з місця, в передпокою накинула на себе хутро і шапочку і вибігла надвір. Ішов дрібний сніжок. Я побачила біля стайні куховарчиного сина, Микиту, парубічка років 16-ти, що відомий був серед челяді, як велике ледащо. Нічого не хотів робити цей хлопець, але коней любив дуже і вмів з ними обходитись не гірше, ніж сам фурман. І коні його добре знали. Було, як увійде до стайні, всі вони очі на нього звертають та так зворушливо дивляться, аж шиї витягають, що фурман Андрій і той був заздрісний. Микита тут цілий день товчеться, то за тим, то за іншим, і все біля коней, а як відійде, ну, то що він тоді робить — на сопілку грає. Тільки це і вмів робити. З кіньми товаришував і на сопілку грав.

— Мітя! — кликала його Явдоха, його мати. — А ходи сюди, Мітя! — але його й не чуть було.

— Мітя! — кликала вона знову сердитіше. Не чуть. І тоді вже з серцем: — Микито! Лише на „Микиту” він як з-під землі виростав. І стояв перед матір'ю в усій красі своїй: з розпатланим волоссям, сміливо закрученим угору носом і усмішкою, що тяглася задоволення і безжурна від лівого до правого вуха. Мати скептично його оглядала.

— Ледащо ти, Микито! — казала вона, від чого усмішка на лиці Микити розпливалася ще більше.

Коли я підійшла до нього, Микита скосив на мене очі.

— Повезеш мене зараз до „трьох дубів”, — скомандувала я, але в дійсності я лякалась, щоб не прийшов батько. Микита почухав потилицю. Я спалахнула гнівом.

— Ти хочеш, щоб я батькові пішла скаржитись! — закричала я, ще й ногою тупнула. — Зараз мені рушай! — Хлопчисько подивився на коней, мабуть згадав фурмана Андрія, як той розлютиться, коли побачить, що коней нема, і скочив на передок. Я миттю була у візку, і сани рушили. Двоє робітників стояли коло брами. Але вони не знали про заборону їхати.

Коні бігли струнко засніженою дорогою. Поле широке було навколо. Їхалося легко. День був морозний, сніг блищав. Сани мов ковзалися по рівному шляху. Я загорталась у своє хутро і бачила перед собою спину візника, чула свист батога, що перетинав гостре повітря. Часом дорога бігла лісом, і тоді перед очима миготіли дерева. Нерухомі, обсіпані снігом, вони наче спали. А далі знову рівнина, сніг свіжий і білий-білий. І лише оддалеки темна смуга лісу.

Ось і „три дуби” — велетенські, порозкидали голе ко-струбате віття. Ми завернули назад. Ідемо та ідемо... До дому лишалося ще верстов вісім. Аж ось коні занепокоїлися. Микита розглянувся на всі боки. Він вже не мусів підганяти коней, вони бігли самі щораз швидше... А Микита все кудись вдивлявся...

— Панночко, — сказав він, лице його було бліде, як полотно, — нас здоганяють вовки!

— Що? Вовки!? Я висунулась з візка і побачила в віддалі на білому снігу темні точки, що рухалися. Серце моє забилося швидко... Був мороз, але мені стало гаряче. Микита люто почав бити спину коней батогом. Вони й так гнали навперейми з вітром, іскри летіли з гарячих ніздрів... Тепер ми всі: візник, я, коні мали одно спільне почуття — втекти від вовчої погоні. В мене перед очима миготіли: земля, сніг, візник, коні... Я наче перестала себе відчувати. Лише серце билось так, що здавалось, задихнуся. Тільки його жакхливий стук чула я ввесь час і оце миготіння перед очима...

— Боже, мій що це буде з нами? — Біг коней ставав щораз дикіший, вони несли сани, мене й візника, як маленьку трісочку, і кидали нею об землю.

— Боже, Боже! — закривала я очі, тремтіла всім тілом і тулилася в куточку візка. Сани нахилилися при шаленім бігу набік, і я сливе що не вилетіла на сніг.

Коні летіли, вже майже не доторкаючись землі... Я не знала, що там за нами діялося. Коли бачу, а навколо візка замиготіли темні силуети вовків... Вовки нас наздоганяли!.. Не втекти!.. Страчені!.. Я затулила долонями лице і чекала страшної смерти. Вовк скочив на мене... вчепився в мене і, я була в совчих пазурях!! Але що це?! Він почав лизати мене. Невже ж... Невже? Вовуня, моя Вовуня! Від радости, що мене побачила, вона була, як навіжена. Вона ганяла з вовками на волі і, як побачила сани й коней, зда-

лека зразу пізнала їх і кинулась здоганяти. А всі вовки кинулись за нею...

Коні гнали, як несамовиті, але вовки здоганяли нас. Один по одному вони почали стрибати до мене у візок, до візника на передок, а далі я не пам'ятала вже нічого. Я зомліла.

Слуги в домі завчасу помітили, що з горбка, як скажені несуться коні із саньми. Всі зрозуміли, що щось сталося. Сказали панові. Він занепокоївся. Лаяв Микиту, як це посмів він без дозволу взяти сани, дав наказ мерщій відчинити браму і напружено дивився. Слуги скупчились біля ганку. Переляк і здивовання були на обличчях усіх. Але він перейшов у жах, коли спінені коні приїхали під ганок. Візок був повний диких вовків! Люди шархнулися набік. Крик, лемент, галас зчинився страшний! Бігли, хто куди... Але візник і господар дому не розгубилися. Микита стримав великим зусиллям коней... А втім, вони були вже напів мертві від втоми. Він вистрибнув на ганок, пробіг до передпокою, а звідти до залі. Вовчиця, що радісно кинулася до нього, бо ж знала й любила його ще здавна, побігла за ним до залі, а за нею побігли юрбою інші вовки. Він миттю проскочив у двері з другого боку і замкнув їх на ключ. Господар зачинив на ключ двері від входу. Вовки опинились замкнені в залі поміщицького дому.

Люди потроху приходили до себе. Перший переляк минав. Перенесли з візка до кімнати зомлілу панночку. Дві покойові дівчини натирали їй скроні. Так мені оповідали пізніше. Я прийшла до себе і почула постріл. Якийсь дикий рев пролунав зблизька. Я розплющила очі.

— Панночка звольте прокинутись! — гукнула радісно одна з дівчат. Але що це? Знову постріл. А дівчата шепочуться... І знову постріл. І так кілька разів... Я хотіла скопити з ліжка, зробила рух і від слабости впала на подушки.

— Що це? Хто це стріляє? — питала я схвильовано. Відразу я навіть не зрозуміла, в чім річ. І раптом пригадала. Вовки!

— Вовки! Де вовки?! — закричала я і почала знову зриватися з ліжка. В мене була гарячка.

Ввечері на кухні Микита вже двадцятий раз оповідав те саме: як на нас напали в полі вовки, і як це все потім сталося. Челядь посходиласть довкола, і всі втупили в нього очі. Увага слухачів ще збільшувалась, коли оповідач доходив до того місця, як побачив у полі вовків.

— Мене аж затрусило, — казав він, і кожне слово доповнював відповідним рухом. — А вони все ближче, ближче... — Він оповідає, а всі навколо нього напружено слухають, дивом дивуються... Що з того, що пан на нього кричав, що без дозволу повіз панночку, і то так кричав, що аж стіни тремтіли, аж луна відзивалась у далекому лісі, а у Явдохі в кухні всі горщики попадали з полиць. Але те вже пройшло, а зате тепер... О-о! Микита мав тепер про що оповідати досхочу, аж до самої смерті. Тепер всі його поважатимуть, бо ж він — герой!

На моє бажання батько розказав мені кінець події.
Вовків постріляно.

— Як? Усіх? І Вовуню! — Великий жаль відчула я. — Чому ж її не залишили? — Сльози закапали мені з очей...

— І Вовуню. Мусіли застрелити й її. Бо, якби відпустили на волю, вона знову могла б навести до дому вовків, і, хто знає, як би воно тоді скінчилося. Розумієш, чому мусіли так зробити! Ну, й клопоту ж ти нам завдала тоді! Аж згадати страшно!

Але я ніяк не могла з цим погодитись.

— Як її застрелили?

— У віконній рамі провертіли дірку і через неї постріляли з рушниць всіх вовків. Разом з Вовунєю їх було дев'ять. Було ж тоді стрілянини, переполоху на цілий дім! Що тоді люди налякалися! Ну, та, Богу дякувати, минула лиха година! — докінчив батько.

Вовків постріляно; з ними загинула й моя вовчиця. Сердешна Вовуня! Такий сумний був її кінець. Вона мене ледве не загубила і вона ж врятувала мені життя. Вовки бачили, як вона радіє і тишиться і лиже мене й візника, тому й не розірвали нас. Так закінчилася ця вовча пригода. А сталося це все тому, дітоньки, що Бог мене покарав, бо батька свого не слухала і недобра дитина була, — додала бабуся.

Діти сиділи без руху.

— Бабуню, а більше вовки до вас не прибігали? — спитав Петрик.

— Ні, дитино, більше не прибігали. Ми вже більше не тримали в домі вовченят. Зате мали пізніше річну видру, а ще згодом лелеку і двох сарн, і малих пташок мали багацько.

— Бабуню, розкажіть про видру, — прохали Петрик і Валя.

— І про лелеку тез! — попрохала Маріанка.

— Ні, про лелеку не треба, краще про видру, — сперечалася Валя.

— Розкажу, все вам розкажу, дітоньки, і про видру, і про лелеку, і про малих пташок, але згодом. Вже пізно тепер, вам спатки пора, вже цих оповідань на сьогодні досить.

Неохоче діти почали розходитись. Коли маленька Маріанка вийшла з кімнати остання, вона побачила в п'їтьмі передпокою якогось звіра з палаючими, як вугілля, очима.

— Мамусю! — закричала вона і потім ще раз, і то так голосно і з таким жахом, що на крик її прибігли налякані мама і нянька. Пришкандибала, стукаючи палицею, бабуся. Маріанка притулилася лицем до стіни й хлипала.

— Маріанко! Що з тобою? Щось сталося? — питали всі.

— Там вовк! — не дивлячись, показувала вона пальцем до протилежного кута. Всі подивились туди. З кута доброзичливо й здивовано, привітно помабуючи хвостом, дивився на них приятель дому, великий пес — Каро.

Прага, 1941 р.

ЗМІСТ

	стор.
Діти	3
Бо москалі — нужі люди	8
„Ясновельможний”	19
На ялинці	24
Диктаторка	30
Курича зупа	37
Щоденник	39
Дада	44
Бабусина казка	52

